

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ВІЗІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ
МАНДРІВНИКІВ ІЗ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ**

**Спеціальність: 032 «Історія та археологія»
Рівень вищої освіти: другий (магістерський)**

Білодід Євгенія Юріївна,
Студентка VI курсу групи
ІСТм-1-23-2.0 д.

Науковий керівник:
Гедьо Анна Володимирівна,
завідувачка кафедри історії України,
докторка історичних наук, професорка

Роботу захищено «___» _____ 20__р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1 Огляд історіографії.....	10
1.2 Характеристика джерельної бази	16
1.3 Методологічні засади дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА ТРЕВЕЛОГУ: ВІД ЖАНРОВОГО СТАНОВЛЕННЯ ДО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА В ХІХ СТ.....	32
2.1. Жанр тревелогу в історичному контексті.....	32
2.2. Подорож до Європи як соціокультурний феномен у ХІХ столітті	44
РОЗДІЛ 3. ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМАТИКА В ЧОЛОВІЧИХ ТРЕВЕЛОГАХ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ, СТЕРЕОТИПИ, МАРКУВАННЯ	57
3.1 Особливості репрезентації європейського простору крізь призму чоловічого погляду.....	57
3.2. Конструювання образу жінки в чоловічому тревел-наративі.....	66
3.3.Гендерні уявлення як фактор формування культурної самобутності в чоловічих тревелогах	72
РОЗДІЛ 4. ЖІНКИ-МАНДРІВНИЦІ: ДОСВІД, ОБМЕЖЕННЯ ТА САМОВИРАЖЕННЯ	83
4.1. Гендерні та соціальні обмеження для жінок-мандрівниць.....	83
4.2. Подорожні записки як простір самовираження.....	88
4.3. Візії Європи очима жінок: культурні спостереження, емоційний досвід і погляд «іншої»	94
ВИСНОВКИ.....	104
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	109
ДОДАТКИ.....	115

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасній українській історичній науці дедалі активніше осмислюється питання гендеру як окремої проблематики історичного дослідження. Інституалізація окремо «жіночої» та «чоловічої» історії сприяє не тільки утвердженню принципів гендерної рівності, а також розширює предметне поле наукових досліджень, дозволяючи глибше проаналізувати різні історичні події, тенденції, явища та феномени з призми гендерних уявлень, моделей поведінки, соціальних ролей тощо. У цьому контексті особливо перспективним є дослідження матеріалів особового походження, передусім тревелогів, як форм репрезентації світу, де гендерна ідентичність автора джерела є однією з ключових оптик сприйняття іншої реальності.

У XIX ст. під впливом загальних суспільно-політичних та економічних тенденцій, подорож стає важливим культурним феноменом серед освічених верств населення, зокрема представників української інтелігенції Наддніпрянщини. Мандрівки до Європи не лише створювали можливості для пізнання нових культурних світів, а й зумовили процес критичного співставлення «свого» і «чужого», що сприяло глибшому осмисленню власних цінностей. Подорожні записки, що стали невід'ємним елементом практики подорожей, фіксували спостереження, які часто спиралися на гендерні уявлення про чоловічі та жіночі ролі в суспільстві. Таким чином, культура подорожей до Європи мандрівників з Наддніпрянщини визначалася за ознаками гендерного сприйняття та інтерпретації побачено у XIX ст.

У сучасній гуманітаристиці питання дослідження тревелогів активно розробляється науковцями, що знаходить своє висвітлення в значній кількості міждисциплінарних розвідок. Однак питання візій Європи з урахуванням статевої ознаки автора залишається малодослідженими. Гендерна оптика дослідження в

цьому дискурсі має особливе значення, адже дозволяє не тільки залучити ширше коло джерел, що залишилися поза увагою дослідників, а також стає складовою активного процесу переосмислення усталених парадигм маскулінності та патріархату в традиційній українській історіографії.

Отже, дослідження подорожніх записок мандрівниць та мандрівників Наддніпрянщини крізь призму гендеру є перспективним й актуальним через свою орієнтацію на сучасні прогресивні «феміністичні» ідеї, які є основою побудови цивілізованого світу. Це дозволить розширити корпус досліджень з гендерної історії. Крім того, це сприятиме глибшому переосмисленню образу Європи у ХІХ ст., що формувався в свідомості українських мандрівників під впливом конкретних соціальних норм епохи.

Об’єкт дослідження – візії європейських країн, відображені в подорожніх записках мандрівників і мандрівниць із Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ століття.

Предметом дослідження є вплив гендерних уявлень, стереотипів та моделей поведінки на сприйняття європейських країн представниками українського дворянства Наддніпрянщини, відображених у їхніх подорожніх записках.

Метою роботи є дослідження специфіки впливу гендерного фактору на особливості сприйняття та інтерпретацію європейського простору в подорожніх записках мандрівників.

Відповідно до мети було сформульовано такі **дослідницькі задачі**:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження проблеми.
2. З’ясувати методологічні засади дослідження окресленої теми кваліфікаційної роботи.
3. Охарактеризувати жанрову специфіку тревелогу в історичному дискурсі.

4. Визначити ключові фактори трансформації подорожей до Європи у соціокультурний феномен XIX ст.
5. Розкрити особливості гендерної репрезентації європейських країн у текстах жінок-мандрівниць з Наддніпрянщини
6. Виявити характерні риси репрезентації європейського простору крізь призму чоловічого погляду.
7. Простежити вплив чоловічих гендерних стереотипів на конструювання жіночих європейських образів.
8. Дослідити яким чином гендерні уявлення виступали ключовим фактором формування культурної ідентичності мандрівників

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1840-х рр. XIX ст. – початком XX ст. Нижня межа обумовлена створенням перших подорожніх текстів, насамперед Г. Галагана та К. Галаган (старшої) під час їхньої подорожі містами Європи, що були використані як одні з ключових джерел у цій кваліфікаційній роботі. Зазначені тексти репрезентують перше знайомство представників української інтелігенції з Наддніпрянщини із Західним світом, і є свідченнями формування початкового інтересу до пізнання «іншого» серед українського панства. Верхня межа визначається подорожнім журналом М. Волошина, який датується 1900 р. і завершує досліджуваний період, який охоплює майже все XIX ст.

Територіальні межі дослідження визначаються з урахуванням двох ключових чинників. Насамперед, це територіальне походження авторів подорожніх записок. Дане кваліфікаційне дослідження розглядає Наддніпрянщину як історико-географічний регіон, який об'єднує територіальну належність всіх авторів, чий тексти стали основою дослідження. Умовно до меж Наддніпрянщини входили Київська, Чернігівська, Полтавська та Катеринославська губернії. Зауважимо, що цей регіон впродовж XIX ст. був у складі Російської імперії. Другим фактором є

просторова спрямованість мандрівників. У цьому контексті об'єктом осмислення виступають європейські країни, зокрема Німеччина, Франція, Італія, Велика Британія та інші.

Мета і задачі дослідження обумовили використання таких спеціально–історичних та загальнонаукових **дослідницьких методів**:

1. Класифікаційний метод – для поділу джерел на чоловічі та жіночі, що сприятиме глибшому аналізу особливостей наративу з врахуванням гендерної приналежності.

2. Компаративний аналіз – для виявлення спільних та відмінних рис, зокрема в репрезентації європейських країн чоловіками та жінками, що дозволяє виявити особливості бачення Європи.

3. Просопографічний метод – для комплексного аналізу біографій мандрівників та їхніх історичних портретів з метою виявлення соціальних або гендерних характеристик, що впливали на реконструкцію уявлень про Європу в подорожніх текстах.

4. Аналіз – з метою розкладання складного феномену візій Європи на окремі елементи, зокрема соціальні, політичні та культурні аспекти подорожей.

5. Синтез – з метою узагальнення результатів джерел та створення загальної картини сприйняття мандрівниками з Наддніпрянщини Європи.

Кваліфікаційна робота побудована на основі принципів історизму та наукової об'єктивності. У дослідженні застосовується: концепція історика П'єра Нора про «місця пам'яті» та «банального націоналізму» Майкла Біллінга. У роботі також використовується гендерний підхід, який передбачає вивчення впливу гендерної ідентичності автора на сприйняття та інтерпретацію європейських країн, та власної особистості в просторово «іншій» реальності. Міждисциплінарний науковий напрямок – «імагологія» дозволяє дослідити образ «іншого» у системі координат

«свій-чужий», на основі аналізу стереотипів, уявлень та усталених культурних конструкцій.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і способами їх вирішення. Отримані результати, які мають **наукову новизну**:

1. комплексно проаналізовано подорожні записки мандрівників з Наддніпрянщини крізь призму гендерного підходу, що тільки починає активно застосовуватися в історичних дослідженнях в Україні і потребує подальшого висвітлення в гуманітарних науках.

2. інтегровано вивчення традиційних географічних, культурних та соціальних уявлень про європейські країни із гендерною специфікою сприйняття як чоловіками-мандрівника, так і жінками-мандрівницями, які зафіксовані у текстах подорожніх записок, що сприяло глибшому аналізу мотивів конструювання певного образу Європи.

3. висвітлено соціальну парадигму репрезентації «іншого» гендерного порядку в Європі, що представлено, насамперед, у конструюванні образів жінок у текстах українських авторів-чоловіків.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що фактологічна база та висновки дослідження можуть бути використані для написання праць з історії України, європейських студій, джерелознавства і, звичайно, робіт з гендерної історії. Матеріали дослідження, сприятимуть активному вивченню опублікованих, проте малодосліджених, тревелогів мандрівниць з Наддніпрянщини та активному залученню їх до наукових робіт. Окрім цього, отриманні результати сприяють розширенню корпусу наукових історичних праць, де тема гендеру виступає самостійним предметом дослідження, збагачуючи наукові праці сучасними методологічними підходами. Кваліфікаційна робота може стати

основою для розробки навчальних курсів та лекцій, зокрема з тем «історії туризму» та «розвитку гендерної рівності», для студентів вищих навчальних закладів.

Апробація дослідження: Окремі результати кваліфікаційної роботи були оприлюдненні на всеукраїнській науковій конференції та всеукраїнських наукових конференціях з міжнародною участю:

- VII Всеукраїнській науковій конференції «Історико-біографічні дослідження в сучасній Україні: теоретико-методологічні, джерелознавчі та дидактичні аспекти із темою – «Європейські студії Миколи Рігельмана» (м. Київ, 23 вересня 2022 року);
- XII Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий та освітній дискурс» із темою – «Образ європейських міст другої половини XIX ст. в подорожніх записках Миколи Рігельман» (м. Київ, 17 березня 2023 року);
- XIII Міжнародна наукова онлайн-конференція «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: міська історія у наративах (м. Київ, 24 травня 2024 року) із темою – «Міста Німеччини у мандрівних нотатках Миколи Рігельмана»;
- XIII Всеукраїнська наукова-практична конференція молодих учених із міжнародною участю «Українська минувшина: війни за ідентичність та незалежність» (м. Київ, 24 квітня 2025 року) із темою – «Особливості гендерної репрезентації європейського простору в тревелогах чоловіків-мандрівників з Наддніпрянщини»;
- XIV Міжнародній науковій онлайн-конференції «Київ і кияни в соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні» (м. Київ, 27 травня 2025 року) із темою – «Подорожні записки як простір самовираження та репрезентації жіночого досвіду в колективній пам'яті (на прикладі наративів жінок-мандрівниць із Наддніпрянщини)».

Публікації: Окремі результати дослідження знайшли відображення у 3 публікаціях, з яких 2 надруковані у фахових українських виданнях:

- «Київські історичні студії» у співавторстві на тему– «Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана»
- «Вісник Маріупольського державного університету» у співавторстві на тему – «Пливучи Рейном, я мав у руках придбані у Кельні Rhein-Sagen і читав їх, звіряючи місцевості, які у них згадувалися на самій природі»: погляд на німецькі землі мандрівників з Наддніпрянської України у XIX на початку XX ст.».

Структура побудована за проблемно-хронологічним принципом та обумовлена завданнями дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (50 позицій) та додатків. Обсяг тексту основної частини роботи становить сторінок. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 120 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

Вплив гендерного аспекту на репрезентацію образу Європи у подорожніх записках мандрівників з Наддніпрянщини до сьогодні не знайшло окремого та комплексного дослідження в сучасній українській історіографії. Попри це, варто відзначити спроби деяких дослідників висвітлити окремі елементи кваліфікаційної роботи. Для глибшого розуміння стану історіографічної бази з досліджуваної теми, варто здійснити тематичний розподіл наявних історичних праць. Це дозволить виділити основні напрямки наукових розвідок.

Отже, структурування за тематичними блоками здійснено відповідно до змісту роботи, тому можна виділити такі групи: 1) роботи, що досліджують тревелог як історико-географічний жанр літератури; 2) наукові праці, що висвітлюють становлення, складові елементи та чинники подорожей; 3) роботи, в яких представлена репрезентація європейського світу крізь призму подорожніх записок мандрівників з Наддніпрянщини у ХІХ ст.

Перша група досліджень висвітлює тревелог як самостійний жанр подорожньої літератури. У цьому напрямі працювало багато дослідників, як літературознавців, так й істориків. Зокрема, варто виділити праці Л. Божко¹ та Н. Білецької², які розглядали тревелог як складову української мандрівної літератури. Обидві дослідниці зазначають, що сучасні українські автори (наприклад

¹ Божко Л. Мотив подорожі та туристичної поїздки в українській літературі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 4. С.231–236.

² Білецька Н. Жанр тревелогу на українському книжковому ринку. *Коло: книгознавчий часопис*. 2013. № 5. С. 41– 44.

М. Кідрук, Ю. Андрухович, А. Чапай) використовують елементи жанру тревелогу з метою інтеграції в інші літературні форми. Це надає текстам нових форм, змісту, що відповідає сучасним реаліям.

Особливу цінність має праця Ю. Богдана¹. Автор пропонує зосередитися на ретроспективному вивченні тревелогу в контексті світових літературних процесів.

Зауважимо, що Л. Божко здійснює ретроспективне дослідження в межах складової української літературної традиції. Так, наприклад, Ю. Богдан розпочинає свій аналіз із прикладів античних мандрівних творів (наприклад «Одіссея» Гомера), що заклали основу для формування загальновизнаного зразка тревелогу. Крім того, автор намагається надати літературознавчу рецепцію поняттю тревелог, зазначаючи, що цей термін стає дедалі популярним серед науковців та витісняє загальноживані поняття (наприклад «подорожній нарис»).

Цікавий підхід у ретроспективному розгляді становлення жанру тревелогу продемонструвала дослідниця Л. Джигун² у статті «Літературний тревелог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток». Хоча ідея статті певною мірою перегукується з попередніми дослідженнями, особливість цієї роботи полягає в паралельному висвітленні генези та розвитку тревелогу як у світових процесах, так і в українській традиції. Крім того, праця дослідниці насичена значною кількістю історичних прикладів, що допомагає легше запам'ятовувати теоретичні положення.

¹ Богдан Ю. Розвиток мандрівної літератури в Україні. *Південний архів. Філологічні науки*. 2018. Вип. 74. С. 179–182.

² Джигун Л. Літературний тревелог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток. *Південний архів. Філологічні науки*. 2017. Вип. 71. С. 24–29.

Вагомим дослідження є наукові розвідки О. Калинюшко¹, яка активно займається питанням дослідження тревелогу. Одним із фокусів зацікавлення дослідниці є проблеми літературознавчої рецепції поняття. Як зазначає О. Калинюшко: «На сучасному етапі розвитку літературознавства жанр тревелога відзначається неусталеністю, передусім термінологічною»². Це пов'язано з його відносно сучасним введенням в науковий обіг. Цінність робіт О. Калинюшко також полягає в розкритті основних складових тревелогу, що формують структуру цього жанру, як наприклад здатність поєднувати в одному тексті як художніх, так і документальних елементів наративу.

Цікавий підхід до вивчення тревелогу продемонстрував дослідник Д. Наливайко у своїй роботі ««Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.». Він використовує термін «література факту» на позначення тревелогу як жанру, що є джерелом першорядної вартості для історії³. Д. Наливайко зазначає: «Книги мандрів, спогади, листи й щоденники людей, які побували й пожили у віддалених і маловідомих країнах, знайомили співвітчизників із життям різних народів, з їхнім побутом і звичаями, суспільним устроєм і культурою, причому, змальовуючи все це, в міру літературної обдарованості, конкретно й колоритно, вони тим самим наближали віддалені народи до своїх читачів, котрі крім екзотичних дивоглядів відкривали в житті цих народів багато й «свого», тобто схожого, близького чи аналогічного»⁴.

¹ Калинюшко О. Поняття тревелога. Проблемні аспекти літературознавчої рецепції терміна. *Українська література від давнини до сучасності: парадигми, напрямки, проблеми (до 80-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора В.Ф.Шевченка)* : матеріали міжвишівських наукових читань, м. Запоріжжя, 10 жовтня 2017 р. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. С. 85–88.

² Калинюшко О. Поняття тревелога...– С. 87.

³ Наливайко Д.С. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm#vstup>. (дата звернення: 01.06.2025.)

⁴ Наливайко Д.С. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm#vstup>. (дата звернення: 01.06.2025.)

Детальні описи повсякденного життя, звичаїв та культурних особливостей різних народів, що містяться в таких творах, дозволяли читачам формувати власну думку про світ, не обмежуючись загальноприйнятими стереотипами. Фактичний матеріал, зібраний мандрівниками, часто суперечив поширеним у той час уявленням, спонукаючи читачів до більш глибокого аналізу та пошуку нових знань¹.

Таким чином, спільною детермінантною історіографічних матеріалів першої тематичної групи є дослідження становлення тревелогу як історико-географічного жанру. Проте, питання статусу тревелогу як цінного історичного джерела не отримало комплексно висвітлення. Короткі ремарки про його роль в дослідженні образу «чужого» наводить О. Калинюшко в статті «Подорожня література в сучасній українській, польській та російській літературі: рецепція та типологія»². Однак ці коментарі розглядаються в контексті вивчення методологічного напрямку імагології, а не як історичне джерело з дослідження «інших» вимірів. Отже, питання тревелогу як історичного джерела потребує подальшого вивчення.

Наступна група історіографічних матеріалів об'єднує праці, що висвітлюють складові, що впливали на розвиток подорожей у XIX ст. У контекстів факторів впливу важливо виділити праці Н. Паньків³ та І. Лебедева⁴, які акцентують свою увагу на ролі технічного прогресу як ключового чинника розвитку подорожей. Так, наприклад, І. Лебедев підсумовує, що: «Промислова революція загалом і розвиток транспорту, зокрема, не лише мали наслідком серйозні структурні зміни у

¹ Гедьо А. Свідectво очевидців: грецька громада ніжина в записках мандрівників XVIII –XIX ст. *Temporis filia veritas* : monographie. Paris-Varsovie; Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre 2024. Р 175–182.

² Калинюшко О. Подорожня література в сучасній українській, польській та російській літературі: рецепція та типологія. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. Вип. 3(3). С. 102–106.

³ Паньків Н. Еволюція транспортної інфраструктури Європи та її вплив на розвиток мандрівництва та туризму. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013. Вип. 43(2). С. 39–47.

⁴ Лебедев І. Вплив промислової революції на розвиток туризму в XIX – першій половині XX ст. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 43. С. 42–51.

суспільстві, але й сприяли створенню та прискореному розвитку туристичної індустрії»¹.

З погляду історичної ретроспективи, цікавим є висвітлення історичного розвитку засобів переміщення мандрівників, що також розкриває у своїй статті дослідниця Н. Паньків. Як і дослідник І. Лебедєв, Н. Паньків так само підтверджує безпосередній зв'язок між розвитком транспортної інфраструктури та модернізацією подорожей.

Важливу наукову цінність становить праця Л. Малик². Окрім висвітлення розвитку туристичної індустрії в різні історичні періоди, дослідниця також акцентує увагу на факторах, що вплинули на трансформацію подорожей від Середньовіччя до XIX ст. Зокрема, на розвитку транспорту: «Поява карет була величезним рухомпоштовхом у розвитку та становлення туризму вперед для тих, хто був змушений подорожувати»³. Зауважимо, що на початку наукової розвідки Л. Малик вводить читача в історичний екскурс у зародження туризму ще з часів Єгипетської імперії. Це дозволяє забезпечити широкий історичний контекст для подальшого аналізу, а також демонструє багатогранність статті та історичність туристичної справи.

Отже, попри те, що представлені праці, комплексно розкривають значення технологічного впливу на розвиток подорожей, поза увагою дослідників залишається соціальний вимір та роль впливу національної свідомості, як ключових чинників становлення подорожей у контексті соціокультурного феномену XIX ст.

Третя група історіографічних праць присвячена репрезентації європейських візій мандрівників з Наддніпрянщини у XIX ст. Значний внесок у висвітлення цього

¹ Лебедєв І. Вплив промислової революції ...– С. 50.

² Малик Л. Становлення та розвиток туристичної індустрії – від середніх віків до XIX та XX століття. *Молодь і ринок*. 2010. № 9. С. 77–81.

³ Малик Л. Становлення ...– С. 78.

питання зробив історик О. Іванюк¹²³. Його праці зосереджені на відтворенні образу Європи в подорожніх записках. Він висвітлює не тільки загальні враження від життя в європейських містах, а й детально аналізує різні соціальні практики, які відтворює кожен мандрівник, зокрема процес перетину кордону та комунікація з митними службовцями. Таким чином, дослідником було закладено основу з тематики репрезентації європейських візій в сучасній українській історіографії. Ці роботи не обмежуються загальними описами Європи, а є джерелом для розуміння ширших соціальних аспектів подорожей мандрівників у XIX ст.

Аналіз історіографії дозволяє стверджувати про фрагментарність висвітлення теми кваліфікаційної роботи. Деякі ключові питання залишаються поза увагою дослідників, зокрема тревелог як історичне джерело та значення національно-революційних рухів у розвитку подорожей. Становить важливе значення і вплив гендерного аспекту на сприйняття європейського світу, а також активне введення в науковий обіг жіночих трвелогів. Попри те, що наразі існують поодинокі публікації, зокрема стаття О. Іванюка «Образ кримськотатарських жінок у подорожніх записках російських і європейських мандрівників кінця XVIII – XIX ст.»⁴, аналіз історіографії свідчить про недостатню дослідженість проблематики впливу гендеру на сприйняття європейського світу. Це створює перспективи та можливості майбутнім дослідникам активно розширювати інформаційний корпус з даної теми.

¹ Іванюк О., Бакика П. «Митні історії» у подорожніх записках мандрівників 19 ст. *Київські історичні студії*. 2024. (2(19), С.73–81. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.29> (дата звернення 28.05.2025).

² Іванюк О., Білодід Є. Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана. *Київські історичні студії*. 2023. (2 (17). С. 112–119. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.214> (дата звернення: 28.05.2025).

³ Іванюк О., Ремінна Д. Європейські курорти у XIX столітті: візії мандрівників з Наддніпрянської України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2022. 33–34. С. 31–43. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-31-43> (дата звернення: 29.05.25).

⁴ Іванюк О. Образ кримськотатарських жінок у подорожніх записках російських і європейських мандрівників кінця XVIII – XIX ст. *Східний світ*. 2024. № 1. С. 5–18. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001496352> (дата звернення: 29.05.25).

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Основою джерельної бази кваліфікаційного дослідження є опубліковані матеріали особового походження. Історик Я. Калакура зазначає, що «цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ»¹. Вищесказане є характерним для корпусу наративів, що були залучені у дослідження даної роботи, адже аналіз індивідуальності автора та вивчення його соціально-особистісного виміру через особисті тексти сприяє глибшому розумінню історичних подій, тенденцій й практик.

Використанні у кваліфікаційній роботі джерела особового походження можна поділити за видовими ознаками на 3 групи, а саме: 1 – мандрівні записки (тревелогі); 2 – мемуари (спогади); 3 – приватне листування (епістолярій).

Зауважимо, що спільною зовнішньою особливістю цієї групи є мова джерела, що представлена старою російською мовою XIX ст. Для неї характерне використання специфічних орфографічних правил. Так, наприклад, позначення твердого знаку в кінці слів після приголосних та інше.

Слід додати, що автори всіх використаних джерел особового походження об'єднанні спільним територіальним походженням, а саме історико-географічним регіоном України – Наддніпрянщиною, що і зумовило вибір цих наративів. Крім того, мандрівники мають пряме відношення до джерел, адже були безпосередніми учасниками його створення.

¹ Історичне джерелознавство : підручник. / за ред. Я. С. Калакура. Київ: Либідь, 2002. URL:<http://politics.ellib.org.ua/pages-10862.html> (дата звернення 26.05.2025).

У контексті дослідження європейських візій, варто окреслити ключові чинники, які зумовлюють особливість мандрівних записок українських подорожніх з Наддніпрянщини XIX ст., а саме:

1. Деталізація інформації, що не часто знаходить відображення в «офіційних» документах – основний сюжет тревелогів становить висвітлення тих аспектів та деталей, що видавалися мандрівникам з Наддніпрянщини цікавими або незвичними під час подорожі. Зокрема, повсякденне життя, побут, звичаї, особливості місцевість та архітектура є невід’ємною складовою цих описів. Така інформація дозволяє реконструювати глибшу картину європейського життя, яка могла бути неповною або спотвореною за рахунок відомостей з офіційних джерел (статистичні дані, дипломатична звіти, офіційні документи тощо). Тревелогі мандрівників з Наддніпрянщини дозволяють заглянути за межі офіційних наративів та досягнути нюанси європейського життя у XIX ст.

2. Перспектива унікального та «іншого» погляду на Європу – інформація в тревелогах дозволяє дослідити європейський вимір крізь призму погляду представників іншої культури та національності. Це сприяє глибшому розумінню менталітету епохи, стереотипів та упереджень, що формували тогочасний світогляд мандрівників. Ця перспектива особливо яскраво висвітлюється в контексті гендерного питання. Зокрема, ставлення мандрівників до європейок. Таким чином, тревелоги є цінним джерелом для формування уявлень про «інше» а також для культурно-антропологічного дослідження.

3. Віддзеркалення суспільних трансформацій – у контексті висвітлення гендерного аспекту це питання має особливе значення. Тревелогі написані в різні періоди дозволяють не тільки вийти за рамки суто урбаністичного чи архітектурного розвитку, а й простежити динаміку еволюції суспільства та аналізувати соціальні норми та можливості, що стосувалися прав та свобод жінок у XIX ст.

Зауважимо, що відповідно до специфіки теми дослідження, яке полягає у висвітленні гендерного аспекту як чинника впливу на сприйняття Європи мандрівниками, у кваліфікаційній роботі було використано чоловічі та жіночі тревелоги. Зокрема було залучено подорожні записки таких чоловіків-мандрівників як Г. Ґалаґан¹, М. Рігельман² та М. Волошин³. Жіночі тревелоги представлені наративами К. Ґалаґан (старшої)⁴ та В. Желіховської⁵.

При огляді джерельної бази важливо окреслити спільні риси притаманні чоловічим та жіночим подорожнім записками, що дозволяє встановити загальні особливості жанру. Одним з таких об'єднуючих елементів є побудова в тексті умовної карти подорожі. Переважно, автори розмежовували свої тексти на окремі розділи чи абзаци, використовуючи назви відвіданих міст як заголовки. Це забезпечувало логічну послідовність, чіткість викладу і створювало «уявну» карту маршруту. Крім того, деякі мандрівники навіть зазначали дату, що полегшує верифікацію подій із співставленням з історичним контекстом.

Ще однією спільною структурною складовою тревелогу є тематична спрямованість записів. Зокрема, це описи природніх ландшафтів; характеристика міського дизайну; письмове відтворення тогочасної політичної або економічної ситуації; опис ментальних форм поведінки європейського суспільства тощо.

Вивчення тревелогів дозволяє виявити стильові відмінності між чоловічим та жіночим наративом. Ці розбіжності відображають не тільки індивідуальні риси характеру кожного автора, а й репрезентують специфіку гендерних ролей і

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...» : тревелоги родини Ґалаґанів: документальна монографія / упор. М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. К. : StreamArLine, 2019. 516 с.

² Рігельман Н.А. Три поїздки за границю. Москва: тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1871. 353 с.

³ Волошин М.А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?), или Сколько стран можно увидеть на полтора рубля. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?); Дневник 1901–1903; История моей души : собр.соч. Т.7, кн. 1. М. : Эллис Лак 2000, 2006. 546 с.

⁴ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – 516 с.

⁵ Желіховська В.П. Наши родичи. Из воспоминаний о славянских землях. Очерки и рассказы. Санкт-Петербург : Типография И. П. Сойкина, 1897. 167 с.

дозволяють реконструювати сприйняття світу чоловіками-мандрівниками та жінками-мандрівницями у ХІХ ст.

Зауважимо, що чоловічі тревелоги, які були використані в роботі, є репрезентативними джерелами для вивчення як європейських візій так і впливу гендерних стереотипів на мандрівників, адже дозволяють робити обґрунтовані узагальнення з досліджуваної теми. Зокрема, вони надають інформацію для вивчення таких аспектів як конструювання образу жінок в текстах чи репрезентації «іншого» європейського світу. У той час, жіночі тревелоги становлять собою особливу цінну категорію джерел. Це зумовлено значно меншою численністю у порівнянні з чоловічими записками, що пояснюється історичним контекстом та соціальними нормами ХІХ ст., які обмежували можливості жінок до подорожей та їхнього документування. Таким чином, виявлені жіночі наративи є унікальними для реконструкції специфіки жіночого досвіду в даній кваліфікаційній роботі.

Наступну групу джерел становлять мемуари, представлені опублікованими спогадами І. Янжули¹. Цінність цих джерел полягає в особистісному переосмисленні автором досвіду подорожей, який він контекстуалізує в ширшій історичній перспективі.

Важливо зазначити, що спогади, як і тревелоги, характеризуються високим рівнем суб'єктивності. Проте, ця особливість, не зменшує їхньої важливості для даного дослідження, адже дозволяє вивчати мотиви та обставини подорожей, а також сприйняття європейського світу крізь призму часової дистанції, що характеризується набуттям індивідуального досвіду та формуванням нових інтерпретацій. Зокрема, це дає можливість дослідити як особистісний розвиток автора вплинув на осмислення уявлень про європейський світ з плином часу. Також

¹ Янжул, И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург : Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Вип. 1. 191 с.

це дозволяє відтворити в тексті образ міст, позбавлених впливу першого враження від побаченого.

Окрему групу джерел даного кваліфікаційного дослідження складає приватне листування, представлене опублікованим корпусом епістолярію М. Гоголя¹. Цінність епістолярію полягає в його інтимному характері та здатності зафіксувати особисті враження та спостереження, які не були призначені для широкого загалу.

У цій роботі приватне листування, подібне до тревелогів, дозволяє дослідити ставлення автора до європейських реалій, та отримати унікальну інформацію про побутові деталі, соціальну взаємодію та інші аспекти, що виходили за рамки публічного висвітлення.

З метою поглибленого вивчення теми наукової роботи були залучені додаткові джерела, які, хоча й не складають основну групу матеріалів особового походження, але так само мають історичну цінність. Зокрема, опублікована стаття з часопису «Киевская старина»², де висвітлено приватну переписку між М. Рігельманом та Г. Галаганом. Вона стала важливим доповненням з питань соціального та політичного обмеження подорожей в XIX ст. У листі зафіксовані свідчення М. Рігельмана про заборону видачі паспортів для охочих виїжджати за межі Російської імперії.

Отже, джерельна база представлена корпусом опублікованих джерел особового походження. Вона є цілком достатньою для виконання поставлених завдань щодо дослідження європейських візій, дозволяючи глибше проаналізувати вплив гендеру на сприйняття та трансляцію досвіду подорожей.

1.3. Методологічні засади дослідження

¹ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений : в 14 т. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 12: Письма. 1842-1845. 1872 с.

² Частная переписка Г.П. Галагана. Киевская старина. 1899. №6. С.440–454.

Методологічні засади роботи були сформовані на основі сучасних наукових напрямків – гендерної історії та імагології, що стали ключовими елементами в побудові дослідницької стратегії. Застосування цього специфічного інструментарію дозволило розширити дослідницький горизонт, висвітливши малодосліджені аспекти – досвід подорожей жінок-мандрівниць з Наддніпрянщини XIX ст. та сприйняття образу «іншої» Європу через гендерну складову.

Гендерні студії є досить новим науковим напрямком в історії, який розвивається у світі з 60-х років XX ст. Зауважимо, що через свою іноваційність, предметне поле дослідження досі залишається неправильно витлумаченим або не інституалізованим. Проте, одна із засновниць гендерної історії Г. Лернер визначила предметне поле жіночої історії – жіночий досвід у всіх без винятку сферах людської життєдіяльності¹. З огляду на дану тезу, ми можемо стверджувати, що подорожі є одним із таких сфер досвіду, де уможлиблюється повернення та інтерпретація жіночих голосів. Як зазначає дослідник В. Маліков: «Досвід жінок є відмінним від досвіду чоловіків, але також є й неоднорідним: це – досвід жінок різних етнічних, расових, соціальних, професійних, вікових та інших груп»². Таким чином, автор підкреслює ідею відходу від узагальненої категорії «жінка», надаючи їй унікальних рис.

Застосування гендерного підходу, зокрема дослідження «жіночої складової» в подорожах надає перспективу для глибшого розуміння сприйняття «іншого» європейського простору жінками-мандрівницями з Наддніпрянщини. Це дозволяє виявити особливості вражень та спосіб репрезентації побаченого. Крім того,

¹ Маліков В. Становлення гендерної історії та її предмету. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2024. №1. С. 108. URL:<https://doi.org/10.20998/2227-6890.2024.1.16> (дата звернення: 26.05.2025).

² Маліков В. Становлення гендерної історії ... – С.108. URL:<https://doi.org/10.20998/2227-6890.2024.1.16> (дата звернення: 26.05.2025).

гендерна історія дозволяє змінити ракурс дослідження чоловічих тревелогів. Вона розкриває їх як джерело інформації про вплив гендерних уявлень, що сприяє утвердженню чоловічої маскулінності в європейському просторі.

Ще одним цікавим, перспективним та відносно новим методологічним підходом, який був використаний у дослідженні, є імагологія. За визначенням І. Куцого: «Терміном «імагологія» науковці означають міждисциплінарний науковий напрям, що має предметом вивчення образи інших/чужих суспільств, народів, країн, культур, середовищ тощо»¹. Застосування імагології в історичному аспекті роботи дозволило сформувати загальну картину сприйняття «іншої» Європи у свідомості мандрівників з Наддніпрянщини. Крім того, індивід шляхом відмежовування «свого» простору від «зовнішнього» визначає свою належність/неналежність до світу конкретної культури². У контексті досліджуваної теми це надало можливості відстежити як проходило конструювання ідентичності мандрівників через гендерний аспект сприйняття та інтерпретацію європейських реалій.

Для магістерського дослідження методологія П'єра Нора «Місця пам'яті» (Lieux de Mémoire) є надзвичайно релевантною та потужною аналітичною рамкою. Вона дозволяє вийти за межі суто подієвої історії та заглибитися у сферу культурних уявлень, символів та колективної пам'яті.

У даному кваліфікаційному дослідженні для глибокого аналізу візій європейських країн у подорожніх записках мандрівників із Наддніпрянщини застосовується концепція французького історика П'єра Нора про «місця пам'яті» (Lieux de Mémoire). Цей підхід дозволяє розглядати подорожні наративи не просто як фіксацію фізичних переміщень, а як складний процес конструювання та

¹ Куций І. Імагологія як стратегія дослідження цивілізаційних образів в українській історіографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія :Історія.* 2014. № 2 (1). С. 241.

² Куций І. Імагологія як стратегія ... – С. 241.

інтерпретації символічних просторів, що формують колективну та індивідуальну ідентичність.

П'єр Нора розрізняє історію та пам'ять. Історія – це раціональне, критичне, реконструйоване минуле, тоді як пам'ять – це живе, суб'єктивне, емоційне ставлення до минулого, що постійно трансформується. «Місця пам'яті» – це не обов'язково географічні об'єкти; це можуть бути будь-які матеріальні чи нематеріальні елементи, що мають символічне значення та є носіями колективної пам'яті. До них належать: 1) – матеріальні місця (пам'ятники, музеї, архіви, певні ландшафти, будівлі); 2) – функціональні місця (церемонії, ритуали, свята, ювілеї) 3) – абстрактні місця (події, символи, терміни, ідеї, тексти, мови).

Ключова ідея полягає в тому, що ці «місця» є не спонтанними проявами пам'яті, а свідомо чи несвідомо сконструйованими уявленнями, що покликані зберегти певні образи минулого, які перебувають під загрозою забуття. Вони є продуктом взаємодії між історією та пам'яттю, індивідуальним та колективним.

Для українських мандрівників XIX – початку XX століття Європа не була просто географічним простором. Вона була складною конструкцією уявлень, ідей, сподівань, що формувалися під впливом освітніх традицій (Grand Tour), імперських дискурсів та особистих прагнень. Концепція П. Нора дозволяє розглядати Європу як велике, багатoshарове «місце пам'яті», що наповнювалося різними сенсами залежно від досвіду та ідентичності мандрівника.

Дослідження виявляє, як жінки та чоловіки, під впливом своїх гендерних ролей та суспільних очікувань, по-різному обирали та інтерпретували ці «місця пам'яті». Для чоловіків це могли бути наукові інституції, державні структури, театри, архітектура як символи прогресу та цивілізації. Для жінок – це могли бути побутові аспекти, соціальні взаємодії, емоційні переживання, що формували їхній власний, відмінний «ландшафт пам'яті».

Подорожні записки є ареною, де відбувається постійний діалог між «місцями пам'яті» європейського простору та «місцями пам'яті» рідної Наддніпрянщини/імперії. Це дозволяє аналізувати, як мандрівники використовували європейський досвід для переосмислення власної культурної та національної ідентичності.

Методологія П'єра Нора «Місця пам'яті» надає дослідженню потужний інструментарій для виявлення та аналізу символічних аспектів подорожніх наративів. Вона дозволяє не лише констатувати гендерні відмінності у візіях Європи, а й заглибитися у механізми їхнього формування, розкриваючи, як пам'ять, історія та ідентичність переплітаються у суб'єктивному досвіді мандрівників із Наддніпрянщини.

Важливим компонентом методологічної бази даного дослідження є звернення до концепції «банального націоналізму», розробленої британським соціальним психологом Майклом Біллінгом. Ця концепція відходить від традиційного фокусу на «гарячих», екстремальних проявах націоналізму, зосереджуючись на його повсякденних, часто неусвідомлюваних формах. Біллінг стверджує, що національна приналежність ідентичності не є винятково результатом політичних маніфестацій чи ідеологічних доктрин, а постійно відтворюється через рутинні, прозаїчні та знайомі дії, символи та слова. Це можуть бути прапори на державних установах, спортивні новини, особливості мови, географічні назви, або ж навіть повсякденні звички та ритуали, які діють як стійкі, а часом і несвідомі нагадування про «батьківщину», роблячи «нашу» національну ідентичність «незабутньою»¹.

У контексті даної магістерської роботи, концепція «банального націоналізму» є особливо релевантною для аналізу візій європейських країн, сформованих мандрівниками із Наддніпрянщини. Вона дозволяє:

¹ Billig Michael. Banal Nationalism. Londonю Sage. 1995. P. 93.

- Виявити повсякденні маркери ідентичності – дослідити, яким чином «банальні» елементи, що спостерігаються у візіях європейських країн, – такі як архітектура, ландшафти, побут, мова, звичаї, гастрономія – впливали на формування чи підтвердження національних уявлень мандрівників про власну (українську) та іноземну (європейську) ідентичність.

- Проаналізувати приховані форми націоналізму – зрозуміти, як, навіть у відсутності прямої політичної риторики, повсякденні спостереження та їхнє осмислення відображали та зміцнювали приналежність мандрівників до українського простору, водночас конструюючи образ «іншої» Європи.

- Оцінити взаємодію «свого» та «чужого» крізь призму повсякденності – дослідити, як, через опис буденних явищ та порівняння їх зі «своїми» реаліями, мандрівники усвідомлено чи неусвідомлено актуалізували власну національну ідентичність, формуючи або ж деконструюючи стереотипи про європейські нації.

Таким чином, застосування концепції Майкла Біллінга дозволяє вийти за межі суто описового аналізу подорожніх записок, надаючи інструментарій для глибинної інтерпретації того, як національна ідентичність відтворювалася і проявлялася у, здавалося би, аполітичних візіях повсякденного життя європейських країн.

В основу кваліфікаційної роботи покладено ряд наукових принципів. Зокрема, принцип історизму, що є визначальним для будь-якого наукового дослідження. Він дозволяє вивчати явище у взаємозв'язку з історичним контекстом. У даній роботі цей принцип був застосований для кількох ключових аспектів. Так, наприклад, під час дослідження подорожей як соціокультурного явища Європи XIX ст. Це зумовлювало пізнання історичного фону з метою: 1) контекстуалізації – занурення в соціально-економічний та політичний контекст XIX ст; 2) виявлення причинно-наслідкових зв'язків – для розуміння чинників, що стали рушієм для еволюції подорожей. Крім того, принцип історизму був застосований для вивчення динаміки сприйняття різних гендерних образів. Це сприяло глибшому розумінню

взаємозв'язку між історичними умовами ХІХ ст. та формуванню гендерних уявлень, що з рештою впливало як і на особистість автора, так і на сприйняття «іншого» в європейському просторі.

Принцип об'єктивності дозволив дистанціюватися від особистісних оцінок під час дослідження масиву джерел особового походження. Критичний підхід до аналізу тревелогів, мемуарів та листів надав можливість уникнути моралізаторства. Фіксація та осмислення історичної інформації стали ключовими завданнями кваліфікаційного дослідження. Крім того, принцип об'єктивності сприяв поглибленому вивченню епохи, з метою уникнення проектування сучасних уявлень в минулому, зокрема й гендерних.

Специфіка дослідження обумовила використання як спеціально–історичних (компаративний, проспектаграфічний, ретроспективний), так і загальнонаукових (класифікація, аналіз, синтез) дослідницьких методів:

У зв'язку з гендерною специфікою кваліфікаційного дослідження, а також з метою виявлення інформативних можливостей джерел, був застосований класифікаційний метод. Він дозволив виокремити три основні групи джерел (тревелоги, мемуари, епістолярій), а також сприяв проведенню глибшого аналізу наративу з врахуванням гендерної приналежності авторів, що яскраво був виражений у стилі, сюжетній канві тощо. Відповідно, джерела були розділені на чоловічі (автори – Г. Галаган, М. Рігельман, І. Янжула, М. Волошин, М. Гоголь) та жіночі (авторки – К. Галаган (старша), В. Желіховська) (Додаток А).

Метод аналізу був використаний для розчленування складних явищ на складові елементи з метою детального та всебічного вивчення ключових об'єктів наукової роботи. Зокрема, у даному дослідженні його було інтегровано у розбір текстів джерел для: 1) виявлення гендерних репрезентацій європейських країн; 2) вивчення подорожей як соціокультурне явище; 3) ідентифікації стереотипів тощо.

Метод синтезу дозволив узагальнити результати вивчених елементів, створивши цілісну картину дослідження. Насамперед, це реконструкція колективного уявлення про Європу та виявлення гендерних особливостей, що впливали на формування уявлень мандрівників на світ. Крім того, метод синтезу сприяв формулюванню відповідних висновків.

Особливе значення мало використання спеціально-історичних методів. Компаративний аналіз джерел дозволив виявити загальні теми, що були характерні для тревелогів обох статей. Однак, особливу увагу було приділено специфічним особливостям джерел з метою вивчення гендерно зумовлених відмінностей у текстах.

Слід звернути увагу на спосіб фіксації спостережень у текстах жінок-мандрівниць Наддніпрянщини. Зауважимо, що тревелоги К. Галаган (старшої) створені переважно в середині XIX ст, тоді як В. Желіховської датуються кінцем епохи. Попри 50-річну різницю в часі написання, ці джерела мають певну спільну специфіку, що відрізняє їх від чоловічих подорожніх записок. Так, наприклад, компаративний аналіз тревелогів демонструє, що жіночі тревелоги характеризуються лаконічністю викладу та високою змістовністю, при цьому мінімізуючи акцентування на авторській особистості. У той час як чоловіки-автори схильні до розлогих рефлексій щодо різноманітних аспектів подорожей (природа, інфраструктура тощо), що часто супроводжується гіперболізованою присутністю суб'єкта у тексті.

Для всебічного розуміння специфіки жіночого тревелогу, як джерел з дослідження гендерного впливу на ретрансляцію уявлень про європейські країни, має значущість порівняння жіночих наративів між собою. Зауважимо, що потреба у зіставленні подорожніх записок зумовлена низкою чинників. Насамперед, обмеженою вибіркою джерел, що детерміновано історичним контекстом. По-друге,

саме є датування тревелогів. Різниця створення у 50 років дозволяє подивитися як змінилося становище жінки.

Дискусійною складовою текстів є ступінь репрезентації протилежної статі в записках мандрівників. Зауважимо, що для обох гендерів конструювання образу чоловіка або жінки іншої країни мало другорядне значення, однак наявні коментарі створюють можливість для вивчення цього питання. Компаративний аналіз джерел дозволяє стверджувати, що чоловіки-автори частіше акцентували увагу як на ментальних, так і на фізичних властивостях жінок-європейок. Існують окремі випадки, коли їхні коментарі переростали у розлогі рефлексії, де вони критично оцінювали поведінку жінок, приписуючи їм стереотипні риси – вульгарність, емоційність, нестабільність тощо. Це також зумовлює одну з характерних гендерних відмінностей тревелогів.

Особливого значення має застосування просопографічного методу. Як зазначає дослідниця І. Старовойтенко: «Цей якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрету, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі «живу» людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційно формалізовану датами і заслугами постать»¹. У даній кваліфікаційній роботі метод був використаний з метою створення колективного біографічного портрету чоловіків-мандрівників, та окремо жінок-мандрівниць. Це дозволило виявити спільні та відмінні риси їхнього досвіду подорожей.

Використання ретроспективного аналізу сприяло деталізованому вивченню подій та явищ в минулому з метою глибшого розуміння їхнього впливу на розвиток культури, суспільства тощо. Зокрема, цей метод виявився ефективним під час

¹ Старовойтенко І. Просопографія : підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. 13. С. 7.

дослідження тревелогу. Він дозволив вивчити перебіг історичних подій, що сприяли трансформації подорожніх записок від історико-географічного жанру літератури до цінного історичного джерела. Крім того, ретроспективний аналіз допоміг виявити закономірності у творенні тревелогів у XIX ст, які були притаманні для жінок-мандрівниць та чоловікам-мандрівникам.

Таким чином, представленні методологічні засади дослідження були обумовлені поставленими завданнями кваліфікаційної роботи. Вони мають міждисциплінарний характер, що забезпечило комплексне висвітлення теми. Крім того, застосування відносно нових наукових підходів гендерної історії та імагології розширило дослідницький інструментарій, акцентуючи увагу на актуальності та науковій обґрунтованості кваліфікаційного дослідження.

Таким чином, огляд історіографії засвідчив, що, попри значний інтерес до подорожньої літератури та її окремих аспектів в українській та зарубіжній науці, комплексне вивчення впливу гендерного аспекту на репрезентацію образу Європи у подорожніх записках мандрівників із Наддніпрянщини залишається недостатньо розробленим. Історіографічні праці були умовно розподілені на три групи. Перша група представлена дослідженням тревелогів як літературно-географічного жанру (Л. Божко, Н. Білецька, Ю. Богдан, Л. Джигун, О. Калинюшко, Д. Наливайко) дозволили визначити термінологічний апарат, простежити генезу жанру в світовій та українській традиції, а також підтвердити його цінність як «літератури факту». Водночас, виявлено, що питання тревелогів як цінного історичного джерела (поза контекстом імагології) потребує подальшого вивчення.

Друга група – це наукові праці, що висвітлюють чинники становлення та розвитку подорожей у XIX ст. (Н. Паньків, І. Лебедєв, Л. Малик), акцентували увагу переважно на впливі технічного прогресу. Це унаочнило прогалину в дослідженні соціального виміру подорожей та ролі національної свідомості як ключових чинників їхньої трансформації у соціокультурний феномен.

Третя група – роботи, присвячені репрезентації європейських візій мандрівників із Наддніпрянщини (О. Іванюк), заклали основу для вивчення цієї тематики, розкриваючи як загальні враження, так і деталі соціальних практик. Однак, попри окремі згадки про образи жінок, системного аналізу впливу гендеру на сприйняття європейського світу досі не проведено, що створює значне поле для даного дослідження.

Характеристика джерельної бази дослідження підтвердила її репрезентативність та достатність для виконання поставлених завдань. Основу складають опубліковані джерела особового походження (подорожні записки, мемуари, приватне листування), що дозволяють реконструювати суб'єктивні візії Європи. Зокрема, було залучено тревелоги та мемуари чоловіків (Г. Ґалаґан, М. Рігельман, І. Янжул, М. Волошин) та унікальні жіночі наративи (К. Ґалаґан, В. Желіховська), що є особливо цінними з огляду на їхню меншу чисельність та специфіку жіночого досвіду. Визначено спільні риси джерел (структурування за географічним принципом, тематична спрямованість), а також підкреслено їхню цінність для відтворення повсякденних деталей, виявлення унікальних поглядів на Європу крізь призму іншої культури та фіксації суспільних трансформацій, зокрема щодо становища жінок.

Міждисциплінарність дослідження представлена низкою наукових підходів. Зокрема, гендерний підхід є центральним, дозволяючи дослідити вплив гендерних ролей, очікувань та упереджень на сприйняття Європи та формування наративів, а також реконструювати специфіку жіночого та чоловічого досвіду подорожей.

Імагологія надає інструментарій для вивчення образів «інших» суспільств та культур, що сприяє розумінню конструювання ідентичності мандрівників через протиставлення «свого» та «чужого».

Концепція «Місць пам'яті» П'єра Нора є потужним аналітичним інструментом для розгляду Європи як символічного простору, наповненого

сенсами, що по-різному інтерпретувалися чоловіками та жінками. Вона дозволяє аналізувати, які саме об'єкти, події чи ідеї ставали значущими для мандрівників і яку роль вони відігравали у формуванні їхньої свідомості та ідентичності.

Концепція «Банального націоналізму» Майкла Біллінга дозволяє виявити неусвідомлювані маркери національної та імперської ідентичності, що проявляються у повсякденних спостереженнях та порівняннях європейських реалій.

Методи аналізу джерел (компаративний, наративний, контент-аналіз, біографічний) забезпечують детальний та всебічний розбір змісту подорожніх записок, виявлення стильових та змістовних відмінностей між чоловічими та жіночими наративами. Компаративний аналіз виступає ключовим методом, дозволяючи системно зіставляти вибір маршрутів, предметів спостереження, стиль викладу, формування образів європейців та власної ідентичності у гендерному розрізі.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА ТРЕВЕЛОГУ: ВІД ЖАНРОВОГО СТАНОВЛЕННЯ ДО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА В ХІХ СТ.

2.1. Жанр тревелогу в історичному контексті

Тревелог, як один з найдавніших жанрів мандрівної літератури, відіграє значну роль у формуванні історичної науки. Для широкого загалу читачів, описи подорожей можуть сприйматися як звичайні тексти, що нагадують пригодницький роман. Однак, для істориків вони є цінним джерелом, що дозволяють реконструювати картину світу минулих епох та культур. Та перш, ніж заглиблюватися у вивчення цього літературного жанру як історичного джерела, варто розібратися у правильності трактування дефініції «тревелог» та закладених сенсів у це поняття.

Отже, саме поняття «тревелог» було введено лише у першій половині ХХ ст. американським мандрівником Бертоном Голмсом. Захоплюючись фотографією та кінозйомками, він став новатором, хто поєднав ці два види мистецтва з особистими враженнями від подорожей, створюючи унікальний формат документальних лекцій. Однак, існує кілька спірних версій щодо авторства терміну. Так, наприклад, деякі науковці підтримують першість Джеймса Босвелла, шотландського письменника, як основоположника жанру тревелогу. Зокрема, його праця під назвою «*Journal of a Tour to the Hebrides*»¹ вважається першим зразком.

Проблема літературознавчої рецепції тревелога криється також у термінологічній неусталеності поняття². О. Калинюшко зазначає, дослідники

¹ «*Journal of a Tour to the Hebrides*» – подорожній журнал, який був заснований на щоденнику, який Джеймс Босвелл вів під час туру 1773 року, і включала детальні описи того, куди вони з його другом Самюелем Джонсоном поїхали, і що сказав Джонсон.

² Калинюшко О. А. Поняття тревелога...– С. 86.

переважно розуміють під тревелогом наступне: «Не лише документальну розповідь про поїздку, експедицію, розвідку, але й оповідь, підкріплену історичними свідченнями (зарисовками, картами), яка не цурається зіставного аналізу (що було на території в минулому, що тепер) і рефлексії письменника (очікування і побачена реальність). Окрім фізичного переміщення тіла в просторі, цей жанр передбачає і метафізичну подорож, в фіналі якої відбувається якщо не дорослішання, то як мінімум мудрішання (як оповідача, так і читача)»¹.

Загалом, вважається, що слово «тревелог» походить з англійської мови – travelogue – що в перекладі означає подорож. Водночас слово «travelogue» є поєднанням слів «travel» і «monologue», що дає нам можливість розуміти це поняття як опис досвіду подорожей від першої особи. Дослідниця Л. Джигун дає визначення терміну «тревелог» як звіту про подорож, але не просто хронологію поїздки, а реакцію на побачене й літературно оформлену на папері, в залежності від індивідуального стилю мандрівника, його художнього смаку². Н. Білецька також тлумачить цей термін як звіт про певну мандрівку, який характеризується експресивною та емоційною розповіддю про побачене³. Отже, тревелог – це своєрідна форма трансляції освоєного простору переданий через літературно-художній стиль, де ключовим елементом є суб'єктивно-емоційна розповідь автора.

Будь-який літературний жанр, згідно з еволюційною концепцією Фердинанда Брюнетьєра, французького дослідника та літературного критика ХІХ ст., проходить стадії, а саме зародження, розвитку й занепаду⁴. Тревелог також відповідає концепції розвитку як одного з типів художнього твору.

¹ Калинюшко О. А. Поняття тревелога...– С. 86.

² Джигун Л. Жанр літературного тревелогу ...– С. 37.

³ Білецька Н. Жанр тревелогу ...– С. 42.

⁴ У працях «Еволюція жанрів в історії літератури» та «Еволюція французької ліричної поезії в ХІХ ст.», Фердинад Брюнетьєр, доводить оригінальну концепцію розвитку літературних жанрів за тими ж законами, що й природа. Спираючись на теорію еволюції Ч. Дарвіна, дослідник уподібнює жанри до живих істот і розглядає їх за схожою біологічною схемою розвитку.

Історія «трівелогу» як власне літературного жанру сягає античних часів. Цьому сприяла низка чинників. По-перше, активне розширення територій внаслідок військової експансії створювало потребу у створенні описів нових земель з метою стратегічного планування. Також філософія античності була орієнтована на раціональне пізнання світу, що стимулювало інтерес до дослідження та документування природних особливостей сусідніх регіонів. Ну і звичайно, економічна складова, адже активна торгівля та мореплавство вимагало документування маршруту подорожей, опису портів тощо.

Вважається, що одним з ранніх прикладів літератури про подорожі є епічна поема легендарного давньогрецького поета Гомера «Одіссея», написана у VIII ст. до н.е. Твір «Одіссея» є першим трівелогом, в якому йдеться про історію довгої подорожі і містить не лише картину далеких земель, де побував Одісей, а й пригоди, переживання героя¹. На нашу думку, «Одіссея» вважається прообразом сучасного трівелогу через те, що містить ключові елементи, які є основою цього жанру. Це структура та зміст, що відтворює поєднання опису географічних подорожей з особистими враженнями головного героя.

Проте, вивчаючи історію виникнення цього жанру, ми не можемо ігнорувати той факт, що хоч Гомер у своїй «Одіссеї» і заклав основи для формування усталеного типу художньої творчості, до нього існували й інші оповіді та нариси, де ключовою композицією твору є подорож. Наприклад, одним із перших письменників-мандрівників є карфагенський адмірал Ганнон, який близько 470 р. до н.е. здійснив плавання в північну і західну Африку, зміг доплисти до кордонів Камеруну, територія якого, за його словами, була «населена дикими людьми» і «горилами»². Звичайно, ця історична мандрівка, що була письмово зафіксована, і відома під назвою «Перипл Ганнона», не є типовим прикладом трівелогу, адже не

¹ Джигун Л. Жанр літературного трівелогу ... – С.38.

² Джигун Л. Літературний трівелог ... – С. 24.

містить потрібних літературних елементів. Зокрема, у документі відсутні глибоко особистісні переживання головного героя подорожі, що є ключовим для цього жанру. Також «сухий» виклад інформації про географічні відкриття в документі впливає на сприйняття цієї писемної пам'ятки як формального звіту. Проте, ми вважаємо, що такий твір можна віднести до ранніх форм мандрівної літератури, адже сам елемент «подорожі» збережений.

Згадаймо бодай ще один давній опис території сучасної України географом Геродотом, який 464 р. до н.е. подорожував задля запису точних даних про греко-перські війни, відвідав країни Сходу, дістався до узбережжя Чорного моря, саме тоді наніс візит грецьким колоніям (південна частина сучасної України)¹. Результатом історичної мандрівки став написаний дев'ятитомний твір під назвою «Історія». Особливістю тексту стало включення особистих спостережень автора щодо побуту й звичаїв народів, з якими він зустрічався, а також розповіді місцевих жителів. Крім фіксації історичних подій, Геродот збирав етнографічні й географічні дані про відвідані ним країни. Так, наприклад, у четвертій книзі «Історії», що має назву «Мальпомена», де вміщено найдавніший опис Скіфії, можна знайти опис ритуалу жертвоприношення богу війни. Ось як описує цей ритуал Геродот: «Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини»². Отже, праця Геродота «Історія», є не лише історичним джерелом, а й літературним текстом, що носить мандрівний характер.

¹ Джигун Л. Літературний тревелог ... – С. 24.

² Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. С.194.

До переліку перших письменників-мандрівників можна зарахувати й філософа Ксенофонта та його твір «Анабазис». Дискусійним питанням залишається питання авторства цієї праці, однак більшість вчених схиляється до думки, що його автором є саме Ксенофонт. «Анабазис» є джерелом із стародавньої історії, бо документує відступ грецьких найманців з Месопотамії до Трапезу після поразки у битві при Кунаксі у 401 до н.е., в якій Ксенофонт брав участь на боці перського воєначальника Кіра Молодшого. Окрім історичного наративу, твір розкриває тему мандрів, що представлено в детальному описі маршруту грецьких найманців, а також в етнографічних даних про звичаї та культуру народів, з якими вони зустрічалися. Ці аспекти дозволяють розглядати «Анабазис» як один з ранніх прикладів мандрівної прози.

Ще одним автором, чий твір сприяв розвитку подорожньої літератури, зокрема у кристалізації тревелогу, був Козьма Індікоплов. У VI ст. він здійснив кілька подорожей Червоним морем та Індійським океаном під час правління імператора Юстиніана, про що згодом описав у книзі «Християнська топографія»¹. Особливістю цього твору стало поєднання опису подорожі з філософськими міркуваннями про світобудову.

Цікавим є досвід створення перших зразків мандрівної літератури на Сході. Починаючи з X століття, мандрівники арабо-мусульманського світу починають мандрувати по земній кулі, щоб збирати знання і відкривати нові землі. Серед цих мандрівників найвідоміші: Ібн Фадлан, Аль-Гарнаті, Ібн Джубайр і Т. Батута. Перші двоє дійшли до царства Волзької Булгарії (орієнтовно на місці нинішнього міста Болгар в Татарстані). Ібн Фадлан здійснює подорож туди в 921 р. з Багдада через Казахстан у складі посольства аббасидського халіфа аль-Муктадира (908-

¹ Джигун Л. Літературний тревелог ...– С. 24.

932). У своїх дорожніх записках «Рісале» («Записки»), він дає цікаві етнографічні відомості про турків, хозарів, слов'ян, башкир та інших народів¹.

Для мандрівної літератури періоду раннього середньовіччя характерна релігійна спрямованість, що відображена у текстах, які присвячені відвідинам святих місць, і зараз відомі як «паломницька література».

Традиційно першими творами української мандрівної літератури вважаються житія, ходіння та агіографії. Ці твори більш схожі на путівники (з переліком важливих міст) або на карти подорожі за біблійними маршрутами. Основною метою саме цих подорожей було відвідати місця, пов'язані з Богом, й таким чином наблизитися до нього. За визначенням Ю. Богдана, літературною метафорою того часу стає «змалювання шляху людини як мандрів, духовного шляху від гріховної свідомості до праведної»². Важливо відзначити, що поява «паломницької літератури» сприяла не тільки утвердженню нових літературних форм, а й виступає цінним історичним джерелом для аналізу культурних особливостей того часу й соціальних умов відповідної доби.

Прикладом паломницької літератури України можна вважати «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена». За твердженнями дослідників це перший літературний твір української мандрівної прози, що є видатною пам'яткою Київської Русі XII ст. В центрі сюжету – подорож церковного діяча, Даниїла Паломника, до Святої Землі, тобто до Єрусалима. Простота, точність, багатство історичних та легендарних відомостей зробили цю першу розповідь руського паломника досить улюбленим читанням давньої Русі³.

Епоха Великих географічних відкриттів сприяла тематичному заміщенню у творах мандрівної літератури. Описи традиційних середньовічних «ходінь» до

¹ Джигун Л. Літературний тревелог ... – С. 25.

² Богдан Ю. Розвиток мандрівної літератури ... – С. 179.

³ Божко Л. Мотив подорожі ... – С. 231.

святих місць, як гора Афон, поступово втрачали свою домінуючу позицію. Натомість, їм на заміну прийшли бортові журнали, щоденники або епістолярії з детальними описами нових географічних регіонів. Марко Поло (1254-1324) – венеціанський мандрівник, який близько 20 років прожив у Китаї, про що написав «Книгу чудес світу», виклавши свої спостереження і враження від подорожей Азією¹.

Період з XVIII по XIX ст. можна вважати «золотим», адже це етап розквіту жанру тревелогу, відповідно до концепції Фердинада Брюнетьєра, що характеризується значним модифікаціями та кристалізацією основних структурних елементів. Наприклад, розширення тематичного спектру описів, активне залучення у тексти авторського «Я» тощо. У подальшому ці зміни були визначені як ключові жанрові характеристики тревелогу. Крім того, зазначений період характеризується значним накопиченням емпіричного матеріалу, що згодом стане цінним джерелом для досліджень у міждисциплінарному пласті.

В епоху Просвітництва з'являється таке нове соціальне явище, як туризм, метою якого було задоволення своїх потреб у раціональному відпочинку, розвагах, виконанні релігійних призначень, лікуванні та рекреації². Тобто, прагматичні цілі почали витіснятися потребою в насолоді у вільний час. Таким чином, зміна мотивації подорожі, що була зумовлена появою нового соціального феномену, сприяла масовому поширенню тревелогів як літературного жанру. Крім того, до творення мандрівної літератури, зокрема й тревелогів, все частіше почали долучалися різні представники заможних верств суспільства, що додавали у свої твори спогади про архітектури чи живописні твори мистецтва, тим саме збагачуючи їх багатоаспектною інформацією.

¹ Джигун Л. Жанр літературного тревелогу ... – С. 38.

² Божко Л. Мотив подорожі ... – С. 232.

Одним із перших українських авторів подорожніх записок епохи Просвітництва був Василь Григорович-Барський¹. Його найвидатнішою працею вважається твір «Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік», що описують багаторічні подорожі суходолом і морями по багатьох країнах Середземномор'я з метою відвідання різних святинь. Звичайно, текст, який містить детальні побуту і культури різних країн, розмаїття історичних відомостей, а також задокументовані особисті враження, надає твору високу історичну цінність. Зокрема, автор розповів про добре організовану систему притулків для подорожніх у європейських містах, про монастирі та релігійні заклади, що допомагали православним прочанам на Балканах і в Греції, а також про караванні маршрути Близького Сходу². Включення авторських малюнків, планів місцевості, архітектурних комплексів та окремих споруд роблять працю українського письменника-мандрівника унікальною з точки зору візуалізації історичної інформації.

Ретроспективний огляд розвитку подорожнього нарису доцільно обмежити ХІХ ст., адже тревелоги цього періоду є основними об'єктами дослідження кваліфікаційної роботи. Важливість цих творів як історичних джерел будуть детально розглянуті в наступних підрозділах даного дослідження.

Зауважимо, що у ході ретроспективного огляду розвитку тревелогу часто нами було застосовано термін «мандрівна література». Але що саме він означає і як він пов'язаний із подорожнім нарисом?

«Мандрівна література» є досить складним поняттям, що об'єднує загальний масив творів про подорожі в окрему словесну творчість. Вона представлена широким жанровим ареалом і включає в себе твори як і художнього спрямування, зокрема романи-подорожі, а також документального, які за своєю суттю мають

¹ Божко Л. Мотив подорожі ... – С.232.

² Полежаєв Ю. Паломницька література (ходіння) як прообраз тревел-журналістики. *Держава та регіони. Соціальні комунікації*. 2013. № 1. С. 92.

виконувати пізнавальну мету. Так, наприклад, подорожні нотатки, путівники тощо. Тревелог, безсумнівно, належить мандрівній літературі, проте в межах її він формує власний жанровий різновид, якому властива особлива організація форми і змісту¹.

Популярною, проте хибною, думкою, що панує в мандрівній літературі є прирівняння до синонімічного значення жанрів подорожніх нотаток, тревелогу та путівника. Путівник – це довідкове видання, яке містить інформацію про перелік та опис географічних чи культурно-освітніх місць, з метою кращого орієнтування туриста під час подорожі. Спосіб репрезентації матеріалу в путівнику переважно є безособовим, втім аби викликати інтерес у читача, автори вдаються до особової форми викладу, тому вважаємо доречним поряд із власне тревелогом виділити тревелог-путівник – жанр, в якому герой-оповідач виконує роль провідника туристичним маршрутом, втрачаючи при цьому свою індивідуальність².

Між тревелогом і подорожніми нотатками також є суттєва відмінність. Наративна концепція тревелогу полягає в позиціонуванні його як тексту, написаного постфактум подорожі. Звідси актуалізація розмежування часу нарації й часу події подорожі, тоді як подорожні нотатки подаються як текст, сформований під час подорожі, тому основна нарація збігається з часом події подорожі³.

Ще однією істотною відмінністю між жанрами є центр уваги автора тексту. Так званий «просвітницький» звіт про мандрівку, для якого основною метою є збагатити знання читача, повідомити йому достовірну інформацію про світ визначаємо як дорожні нотатки, а до тревелога відносимо твір про мандри, в якому фокус оповіді зміщується із зовнішнього світу до внутрішнього⁴.

¹ Білецька Н. Жанр тревелогу ...– С. 43.

² Калинюшко О. А. Поняття тревелога...– С. 87.

³ Кропивко І. В. Постмодерністська література мандрів: персонаж, трансгресія, жанр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. 2018. Вип. 1. С. 101.

⁴ Калинюшко О. Поняття тревелога...– С. 87.

Отже, враховуючи жанрову різноманітність мандрівної літератури, кожен її художній тип прагне передати унікальний досвід подорожі через певні ключові елементи. Аналіз численних міждисциплінарних наукових розвідок, що ретроспективно вивчають його жанрові особливості, дозволяє виокремити основні компоненти, що формують структуру тревелогу.

Складові тревелогу:

1. Географічний елемент – обов’язковий компонент будь-якого наративу про подорожі. Він включає в себе описи ландшафтів та міст, що були об’єктами дослідження мандрівника. Характерною рисою є поєднання в тексті фактичної інформації із суб’єктивним сприйняттям. Однак, важливо зазначити, що ступінь деталізації та достовірність описів може варіюватися в залежності від мети автора. Про це варто пам’ятати науковцям при аналізі тревелогу. Крім того, варто звертати увагу на наявність в тексті вигаданих пейзажів та місць, які могли бути використанні автором у творчих цілях.

2. Суб’єктивно-емоційна нарація тексту – тревелог це буквально «пропущений через себе» досвід автора. Він повинен містити індивідуальні враження та рефлексії, що створюють унікальний та емоційний зв’язок із читачем. Тревелог аж ніяк не може бути «сухим» та документальним, хоча і вимагається певна хронологія, а навпаки – метафоричним, образним, іноді навіть тяжіти до перебільшення¹.

3. Відсутність жанрових обмежень – тревелог не містить чіткої канонічної форми. Він може містити поєднання елементів щоденника, нарису та путівника. Відсутність літературних умовностей, а також свобода стилю, дозволяє авторам створювати унікальний наратив в порівнянні з традиційними літературними творами. Хоча О. Калинюшко вважає, що особливістю жанру тревелога є дихотомія

¹ Білецька Н. Жанр тревелогу ...– С. 43.

документального та фікційного начал¹. Документальна складова тревелогу представлена в тексті наявністю реальної географії, що включає в себе маршрут подорожі, об'єкти, ландшафти. У той час фікційність репрезентована суб'єктивністю автора.

Жанрова свобода надає можливість авторам тревелогів досліджувати широкий спектр тем. По суті, це платформа, що дозволяє вийти за межі традиційного опису подорожей. Це дослідження не тільки зовнішнього світу, наприклад культурного й географічного тла, але й аналіз внутрішніх переживань, вражень та світогляду автора. Варто зауважити, що зміст тревелогу безпосередньо залежить від мети подорожі. Ми поділяємо думку авторки К.Стецюк, що «паломницька література» або нариси, присвячені рекреаційно-лікувальним закладам є різновидом «спеціалізованої» мандрівки². Цікавим також є висловлювання дослідника А. Кухлева який у своїй науковій роботі зазначає, що більшість авторів мандрівних записок кінця XVIII ст. належали до мандрівників-учених, що описували землі (які увійшли до складу Російської імперії) з науковою метою та за дорученням уряду³.

Незалежно від мети подорожі, тревелоги часто висвітлюють певні спільні тематичні домінанти. Однією з провідних тем подорожнього нарису є дослідження чужого національного наративу. Занурення в чужу подорож має сприяти розумінню незнайомого культурного простору, тобто давати уявлення читачу про чуже місце. Авторами-мандрівниками фіксується найбільш «екзотичні» зразки іноземної культури. У Парижі вони захоплено розглядали Ейфелеву вежу, описували

¹ Калинюшко О. Подорожня література ...– С.103.

² Стецюк К. Жанр подорожнього нарису на сторінках галицької щоденної преси (кінець XIX – початок XX ст.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2015. Вип. 5. С. 398.

³ Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. : дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Вінниця, 2017. С.48.

стародавні руїни Рима, Неаполя, Помпеї, кориду в Мадриді, бездоганні сквери та парки Лондона, Берліна, казино у Монте-Карло, кав'ярні Відня, гондоли Венеції, собори Мілана, Петербурга, Москви¹.

Тривале перебування у «бульбашці» чужого світу підштовхує автора до неминучого порівняльного аналізу, який ми можемо спостерігати в тексті. Зокрема, мандрівник з Наддніпрянщини М. Рігельман², відвідавши Берлін вперше, писав у своєму нарисі: «Берлін схожий на Санкт-Петербург у мініатюрі; хоча й багато у чому, ймовірно, був зразком для Петербурга, проте тепер він видається його зменшеною копією»³. Порівняння є також одним з лейтмотивів тревелогів, що впливає на формування нових моделей мислення. У цьому плані значний інтерес становить аналіз різночасових подорожніх нарисів одного автора. Вони є особливо цінними, адже дозволяють кристалізувати тенденції розвитку міст у конкретний історичний період, а також простежити динаміку розвитку особистості мандрівника, та зміни у внутрішніх інтенціях та світогляді.

Звичайно, характерним елементом тревелогів є відображення культурного ландшафту. Він охоплює широкий спектр аспектів. Зокрема, архітектура, музика, традиції, побут тощо. Мандрівники часто ділилися спостереженнями про суспільно-політичну ситуацію, розвиток економіки, зокрема виробництва, науки, освіти, літератури, мистецтва та про інші прояви національної, етнічної самобутності жителів різних регіонів світу⁴. Варто зазначити, що автори-мандрівники, часто залишали в текстах історичні відомості, які охоплюють широкий спектр аспектів. Наприклад, дані про історичний розвиток регіону, особливості створення архітектурних пам'яток та інше.

¹ Стецюк К. Жанр подорожнього нарису ... – С. 398.

² Микола Рігельман (1817–1888) – поміщик, громадський діяч, історик, слов'янофіл. Народився у селі Андріївка Чернігівської губернії.

³ Рігельман Н. А. Три поїздки за границю... – С.19.

⁴ Стецюк К. Жанр подорожнього нарису ... – С. 398.

Цікавою особливістю тревелогів XIX ст. є наявність інформаційно-практичних порад. Можливо автори-мандрівники не ставлять за мету створювати зі своїх записів підручні посібники з практичних рекомендацій щодо організації подорожей, однак, здебільшого, вони вміщують достатньо інформації про маршрути поїздок або місця проживання.

Таким чином, історія тревелогу бере свій початок з античних часів. Протягом століть цей жанр розвивався, адаптуючись відповідно до потреб і змін в суспільстві та культурі. Період з XVIII по XIX ст., який можна сміливо охарактеризувати розквітом подорожнього нарису, сприяв кристалізації його ключових рис. Так, наприклад, жанрова свобода дозволяє авторам-мандрівникам не тільки вільно досліджувати широкий спектр тем, а й сміливо висловлювати свої емоційні переживання в тексті. Важливою особливістю цього літературного жанру є поєднання художнього та документальних наративів. Це створює своєрідний міст між літературою та історією, що надає більше інформативних можливостей. Тревелогі є цінним історичним джерелом, оскільки вони дають змогу реконструювати побутову панораму або культурний контекст різних епох і регіонів.

2.2. Подорож до Європи як соціокультурний феномен у XIX столітті

Подорожі є невід'ємною складовою людського існування. Бажання до пізнання навколишнього світу, що знаходиться за межами свого безпосереднього місця проживання, є природним і глибоко вкоріненим. Так, наприклад, обізнаність прилеглої території за часів появи першої людини розумною, або відомої в науці як *Homo sapiens*, мала важливе значення. Це дозволяло людині застерігати себе від навколишніх потенційних загроз, формуючи стратегії виживання, а також сприяло розширенню території для полювання і здобуття їжі, або інших потрібних речей для життя.

Протягом історичного розвитку людини змінювалися й фактори, що спонукали її до подорожей. Зокрема, еволюція живих організмів, процеси державотворення, культурний розвиток, та інші чинники, сприяли трансформації першочергової потреби у переміщенні, з метою базового забезпечення харчуванням, у більш складні форми, такі як військові походи, колонізація, пошук роботи та наукові дослідження.

Визначальне значення для історії подорожей мала промислова революція, що розпочалася в Англії у другій половині XVIII ст., і ознаменувала початок нової ери в індустрії туризму. Зауважимо, що туризм є особливою складовою форми подорожі, що має свої характеристики. Так, наприклад, масовість та організованість, або ключова мета, що зазвичай передбачає відпочинок або оздоровлення. Отже, «туризм» можна розглядати в синонімічному значенні до поняття «подорож», тоді як не кожна подорож є тотожною до загального значення слова «туризм».

Сам термін «туризм» був остаточно визнаний у 1811 році, коли він був включений до нового Оксфордського словника англійської мови¹. Одночасно відбулося офіційне становлення й терміну «турист», який активно використовувався авторами мандрівної літератури, й також упорядниками путівників на позначення тогочасних мандрівників. Зокрема, у 1800 році воно з'явилося в книзі про використання нових англійських слів, де було написано наступне: «Мандрівника тепер називають туристом»². На жаль, на сьогодні онлайн-доступ до одного з найвідоміших лексикографічних джерел з англійської мови є обмеженим через платну підписку, тому з'ясувати новочасне значення терміну нам не вдалося. Однак, ми можемо стверджувати, що офіційне введення цього поняття до наукового та літературного обігу в XIX ст. сприяло його еволюції до сучасного

¹ Rybár, P., Hronček, P. Mining tourism and the search for its origins. *Geotourism/Geoturystyka*. 2020. Vol.50-51, no.3. P. 63. URL: <https://doi.org/10.7494/geotour.2017.50-51.3> (date of access: 26.04.2025).

² Rybár, P., & Hronček, P. Mining tourism ... – P. 63. URL: <https://doi.org/10.7494/geotour.2017.50-51.3> (date of access: 26.04.2025).

розуміння. Зараз в Україні, поняття «туризм» регламентується Законом України «Про туризм», який був прийнятий 1995 року і визначає туризм як тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає¹.

Серед вчених існують різноманітні підходи до періодизації історії туризму. Окремі дослідники стверджують, що ранньоісторична фаза цієї специфічної форми діяльності людини припадає ще на епоху Стародавнього світу. Так, наприклад, значна кількість релігійних фестивалів та інших розважальних атракцій у Єгипті, сприяли виникненню різних видів обслуговування. До них належали гіді, які надавали різноманітну інформацію, продавці сувенірної продукції і навіть проституція. Деякі ранні туристи спаскуджували будинки графітами, відмічаючи свій візит, і так були засновані єгипетські графіти, датовані 2000 років до нашої ери².

Організація Олімпійських ігор в Греції є ще одним прикладом ранньої форми туризму. Щорічно на Олімпійські ігри з'їжджалися тисячі аматорів спорту і шанувальників мистецтві не тільки з Еллади, а й інших держав Середземномор'я³. Зауважимо, що проведення античних спортивних змагань сприяло не тільки створенню потенційного туристичного продукту з метою задоволення рекреаційних потреб, а також відіграли значну роль у розвитку міської інфраструктури, включаючи масштабне будівництво храмів, гімнасій, стадіонів.

Варто зазначити, що у цій кваліфікаційній роботі основна увага зосереджена на аналізі подорожей у XIX ст., оскільки цей період характеризується значною кількістю мандрівок поміщиків й аристократії із Наддніпрянської України до Європи. Огляд ранньоісторичної фази історії туризму є лише частковим, з метою

¹ Про туризм : Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.04.2025).

² Малик Л. Становлення ... – С. 77.

³ Там само. С. 78

забезпечення контексту для подальшого дослідження. Детальний аналіз даного підходу до періодизації виходить за межі поточної роботи, та не є предметом подальшого розгляду.

Отже, основну увагу варто звернути на історичний аспект подорожей у XIX ст, адже саме у цей період відбулися значні трансформації у різних сферах суспільного розвитку (засоби пересування, економіка тощо), що сприяло помітній активізації туристичної діяльності, спрямованої, зокрема, до країн Європи.

Як вже згадувалося раніше, промислова революція в Англії відкрила нову сторінку в індустрії туризму. Одним із чинників, що зазнав значних модернізацій була транспортна інфраструктура. Для давніх мандрівників дорога була не задоволенням, а, радше, неприємним випробовуванням (насправді, англійське слово «travel» походить від давнього «travail», що означало важкі, жахливі зусилля)¹. Зауважимо, що кожній історичній епосі притаманний свій спосіб пересування, що відображає рівень розвитку технологій.

До XIX ст. серед мандрівників найбільш поширеними способами були: верхова їзда (на конях або віслюках), карети, екіпажи, диліжанси і, звичайно, подорожі пішки. Останній варіант особливо був популярний серед студентів, чий фінансові ресурси були обмежені, проте прагнення побачити міста Європи занадто сильним. Наочним прикладом може бути закордонна подорож уродженця Наддніпрянської України, студента Московського університету, Максиміліана Волошина² разом із друзями – Леонідом Кандауровим, Василем Ішеєвим та Олексієм Смирновим, що відбулася у 1900 року. Сама мандрівка тривала приблизно два місяці (з 26 травня по 6 серпня (за новим літочисленням)). За короткий період

¹ Паньків Н. Еволюція транспортної інфраструктури Європи та її вплив на розвиток мандрівництва та туризму. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013. Вип. 43(2). С. 39.

²Максиміліан Волошин (1877–1932 рр.) – поет, письменник, перекладач, мистецький та літературний критик. Народився в Києві.

Максиміліан та його супутники відвідали різні європейські міста, зокрема Варшаву, Мюнхен, Мілан тощо. Особливістю подорожі став піший перехід через льодовики Тірольських Альп. Уявлення про мандрівку, особливо піше пересування територією Європи, надають записи, залишені товаришами у вигляді журналу. Так, наприклад, один із записів містить наступне: «Був здійснений найбільший великий і найбільший стомлюючий з наших переходів – перехід через Стельвіо довжиною в 40 кілометрів і з підйомом на висоту 3-х верст. З Прага ми вийшли досить пізно, стомлені переходами попередніх днів, і почали повільно підніматися...»¹. Аналіз представленого тексту, дозволяє нам стверджувати про фізичну складність такого способу пересування. Однак, вступна частина нотаток, представлена кількома реченнями авторства Максиміліана Волошина, пропонує нам розглядати подорожі пішки в іншій перспективі. Так, він зауважує: «У подорожі не так важливий зір, слух і нюх, як дотик. Щоб цілком пізнати країну, необхідно обмацати її вздовж і впоперек підощвами своїх чобіт»² або «Кажуть, що треба з'їсти пуд солі з людиною, щоб пізнати її, а я кажу вам, що для цього достатньо пройти разом пішки верст сто»³. Отже, попри фізичне навантаження і втому, пішохідні мандрівки сприяють глибшій саморефлексії та пізнанню середовища навколо, починаючи від особливостей місцевості до соціальної взаємодії в компанії.

Незважаючи на цінність піших подорожей, неможливо заперечувати факт, що докорінні зміни у способах пересування мандрівників відбулися за рахунок появи залізниць. Це створило умови для розвитку туризму як масового феномену, розширивши можливості для бажаючих подорожувати. Однак перші залізничні рейкові машини були спроектовані виключно для перевезення вантажів, тому не були пристосовані для громадського використання. Відкриття першої громадської

¹ Волошин М.А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?)...– С. 35.

² Там само. С. 7.

³ Там само. С. 7.

залізниці відбулося лише у 1825 року, що сполучало англійські міста Стоктон-Дарлінгтон і сприяло новій ері в мобільності населення. Поступово залізниці почали «захоплювати» Європу. 1832 р. залізничне сполучення з'явилося у Франції; 1835 р. – у Бельгії та Німеччині; 1837 р. – в Австрійській і Російській імперіях¹.

Інноваційним винаходом у транспортній інфраструктурі скористався баптистський проповідник Томас Кук, якого вважають «батьком» організованого туризму. Зауважимо, що у 40-х роках XIX ст. в Англії продовжувалося активне будівництво залізничного транспортного сполучення. Все більше віддалених міст та містечок Великої Британії з'єднувалися залізницею, відкриваючи доступ до мандрівки значній кількості людей. Так, з 1842 по 1847 рік кількість мандрівників, які надали перевагу потягам, зросла з 23 до 51 млн. осіб за рік². Зокрема, англійське місто Лестер, де проживав Т. Кук, також отримує можливість користуватися новинкою транспортної інфраструктури – потягом.

Таким чином, у 1841 році він організував для учасників товариства тверезості поїздку залізницею до сусіднього містечка Лафборо на з'їзд Асоціації непитущих південних графств центральної Англії³. Вартість туру становила 1 шилінг. Окрім переміщення, Т. Кук організував духовний оркестр, який супроводжував учасників Асоціації протягом дороги, а також чай, булочки та сендвічі. Ця поїздка, яка відбулася 5 липня, вважається першою в світі організованою груповою подорожжю, яка відповідала основним принципам сучасного туризму⁴.

Подальші «перевезення» та подібні організовані заходи, Т. Кук перетворив на бізнес, відкривши власне бюро подорожей «Thomas Cook» у 1841 р. З кожною

¹ Лебедев І. Вплив промислової революції ...– С. 44.

² Паньків Н. Еволюція транспортної інфраструктури ... С. 43.

³ Фотоісторія. 5 липня 1841 року Томас Кук організував першу в світі групову подорож. *Chas News*. 2024. URL: <https://chas.news/news/fotoistoriya-180-rokiv-tomu-tomas-kuk-organizuvav-pershu-v-sviti-grupovu-podorozh> (дата звернення 26.05.25)

⁴ Маковець Е. Томас Кук і алкоголіки: Навіщо вигадали сучасний туризм. *WAS*. 2017. URL: <https://was.media/2017-10-05-tomas-kuk-alkogoliki-navishho-vigadali-suchasnij-turizm/> (дата звернення: 27.05.25)

поїздкою межі подорожей розширювалися: Ліверпуль, Шотландія, Ірландія, а згодом Париж, Італія, швейцарські Альпи та навіть інший континент – Америка.

У 1872 році Кук організував першу туристичну подорож навколо світу, яку очолив особисто. Маршрут починався в Лондоні, пролягав через Атлантичний океан до Нью-Йорка, звідти – потягом через усю Америку до Сан-Франциско, потім – Японія, Китай, Сингапур. Далі через Індійський океан до Каїру і вже звідти назад в Лондон¹. Ця компанія стала однією з перших прикладів, що передували виникненню сучасних бізнес-моделей туроператорів.

Таким чином, діяльність Т. Кука ознаменувала новий етап в історії подорожей, популяризуючи їх серед широких верств населення. Це значно відрізнялося від попередньої практики подорожей – аристократичної «Великої подорожі» (Grand Tour), що був домінантним у Європі. Тривалі освітні мандрівки поступово почали замінювати інші форми подорожей, зокрема розважальні та лікувальні. Зауважимо, що європейські курорти мінеральних вод мали особливу популярність у XIX ст. Завдяки зусиллям англійського дослідника Річарда Рассела, який захоплювався вивченням властивостей морської води, з'явилася мода на лікувальне купання². Значною мірою, ці курорти спочатку були розраховані на знатних аристократичних осіб. Проте, уже в другій половині XIX ст., відпочинок на європейських курортах став більш доступний для широких верств населення, що призвело до масового туризму³.

Активний розвиток транспортного сполучення, а також відкриття курортів сприяли модернізації туристичного інструментарію та інфраструктури. У XIX ст.

¹ Фотоісторія. 5 липня 1841 року Томас Кук організував першу в світі групову подорож. *Chas News*. 2024. URL: <https://chas.news/news/fotoistoriya-180-rokiv-tomu-tomas-kuk-organizuvav-pershu-v-sviti-grupovu-podorozh> (дата звернення 26.05.25)

² Іванюк О., Ремінна Д. Європейські курорти ... – С. 31. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-31-43> (дата звернення: 29.05.25)

³ Іванюк О., Ремінна Д. Європейські курорти ... – С. 35 URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-31-43> (дата звернення: 29.05.25)

можна спостерігати активну популяризацію путівників як серед самостійних мандрівників, так і організованих групах. Одним із популярних довідників по різних країнах Європи у ХІХ ст. був путівник «Бедекера». Книга, названа на честь німецького видавця Карла Бедекера (1801–1859 рр.), стала абсолютно новим типом путівника.

У своєму описі пам'яток Бедекер пропонував читачам точну інформацію, рекомендував, як пройти шлях з меншими витратами, найбільш комфортно, закликав зануритися у власні естетичні та емоційні переживання. Те, що мандрівники не могли дізнатися самостійно: відомості про закордонні звичаї, ліки від чужоземних хвороб, застереження щодо одягута продуктів харчування – всю цю інформацію Бедекер надавав сповна¹. Кожне видання доповнювали дорожні карти. Крім того, К. Бедекер придумав систему оцінювання у вигляді зірочок – чим краща оцінка, тим більше зірочок. Вони позначали найкращі місця для відвідування. Зокрема, ресторани, готелі, і навіть визначні пам'ятки. Слід зауважити, що сам путівник був такого формату аби мандрівники мали змогу носити його в кишені із собою постійно. Таким чином, путівники К. Бедекера отримали широку популярність серед мандрівників. Зручні у використанні та інформативні за змістом, вони створили високоякісний зразок для наслідування.

Інформація про підтвердження використання такого типу путівника, можна знайти у подорожніх записах мандрівниці В. Желіховської². Вона пише: «Я згадала, що тут показують склеп, у якому стоять домовини Костюшка, Яна Собеського та Йосифа Понятовського, і спохватилася, що нема зі мною моєї книги – путівника Бедекера, без якого я мовби без очей і вух, особливо в місцях, де не можна взяти

¹ Майка М., Немировська В. Путівники Карла Бедекера як витоки сучасного туризму. *«Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації»* : міжнародна науково-практична конференція здобувачів освіти та молодих вчених, м. Вінниця, 23-24 листопада 2022 р. Вінниця : Вінницький кооперативний інститут, 2021. С.46–47.

² Віра Желіховська (1835–1896 рр.) – дитяча письменниця, публіцистка. Народилася в м. Катеринослав.

провідника, що розмовляє зрозумілим наріччям»¹. Наведений фрагмент з тревелогу «Наши родичи» підкреслює вагоме значення путівника під час мандрівок Європою.

Розвиток подорожей сприяв розширенню готельної мережі. Одночасно із великими, розкішними та дорогими готелями, які були розраховані на людей привілейованих верств населення, активно розвивалася побудова невеликих, проте доступних для широких соціальних груп, закладів. Так, наприклад, згадки про перебування в одному з італійських готелів залишив М. Волошин. Він писав «Наш готель у Мілані «Савойя» – дуже дивний готель. Цілу ніч його наповнюють усілякі звуки: плачуть діти, верещить якась водокачка, співає скрипка, а час від часу лунають гучні удари заліза об залізо. Із самого ранку цей гамір та метушня тільки посилюються»².

Подорожі також сприяли становленню окремих категорії дипломованих гідів. Підтвердження існування сертифікованих екскурсоводів наприкінці XIX ст. також виявлено в тревелозі В. Желіховської. Під час подорожі до Грослокнера (найвищої гори Альпійської гірської системи), разом з супутницею-англійкою, вона зустріла непроханого гіда, який намагався переконати мандрівниць у своїй дипломованості. У тревелозі був зафіксований діалог, який повідомляє наступне: «Ніколи гід не залишить вдома свого диплома: його документи та книжка з іменами туристів і тих місць, куди він їх водив, завжди при ньому в надії можливого заробітку»³.

Звичайно, трансформація подорожей з елітарних практик до соціокультурного явища була зумовлена й соціально-політичними рухами в Європі з кінця XVIII та впродовж усього XIX ст. Попри те, що більшість революцій зазнали поразок, вони мали багатогранний вплив на різні сфери життя людини, включно з подорожами. Хоча прямі негативні наслідки, такі як обмеження пересування (з

¹ Желіховська В.П. Наши родичи....– С.11.

² Волошин М.А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?)...– С. 47.

³ Желіховська В.П. Наши родичи....– С.24.

метою запобігання розповсюдження революційних ідей), економічні труднощі, значні руйнування інфраструктури, затримували розвиток подорожей, революційні виступи в Європі мали й позитивне значення для мандрівок, що стало очевидним у подальшому.

Так, наприклад, Французька революція (1789–1799 рр.) ознаменувала крах старого порядку. Цей процес позначився не тільки в трансформації правових засад французької державності, а й в руйнуванні станової структури. Деякі вчені з позицій «класової теорії» підкреслювали «буржуазний» характер революції, адже її результатом стала зміна феодального ладу капіталістичним за вирішальної ролі у цьому процесі «класу буржуазії», що повалив у ході революції «феодальну аристократію»¹. Яким чином це впливало на подорожі ?

Ліквідація старої аристократії, зумовила поступовий занепад практики тривалої освітньої подорожі, такої як Grand Tour. Ідеї революції «свобода, рівність, братерство» підірвали елітарний характер такого виду мандрівки, сприяючи зародженню інших форм подорожей. Таким чином, подорожі переставали бути підтвердженням ексклюзивного привілейованого статусу, а набували більш практичних мотивів.

Ще одним ключовим аспектом впливу стала зміна правового закріплення громадянських прав та свобод, що було відображено і на законодавчому рівні. Важливим етапом у цьому процесі стало прийняття Декларації прав людини і громадянина – історичного документу 1789 року, що заклав основи для сучасної концепції прав людини. Одна із статей Декларації проголошувала: «право виражати свої думки як за допомогою друку, так і будь-яким іншим способом»². Для

¹ Новак-Каляєва Л. Парадокси теорії та практики реалізації концепції прав людини: досвід великої французької революції. *Демократичне врядування*. 2012. Вип. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_10_6 (дата звернення: 29.05.2025).

² Цит. за: Новак-Каляєва Л. Парадокси теорії та практики реалізації концепції прав людини: досвід великої французької революції. *Демократичне врядування*. 2012. Вип. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_10_6 (дата звернення: 29.05.2025).

мандрівників це стимулювало хвилю активного творення подорожніх записів, які в подальшому сприяли появі значній кількості тревелогів як самостійного жанру подорожньої літератури.

«Весна народів» (1848–1849 рр.) також мала значний вплив на демократизацію подорожей. Незважаючи на те, що основні вимоги революційних рухів стосувалися політичних свобод та конституційних змін, значна частина подій стала каталізатором перетворень і в політиці національного самовизначення.

Зауважимо, що ХІХ ст стало періодом посиленого формування національної свідомості в Європі, що в свою чергу, сприяло зростанню інтересу до власної історії, культури та природи. Усвідомлення національної ідентичності спонукало до пошуку та пізнання власних символів, героїв, культурно-історичних пам'яток, що активізувало внутрішні подорожі країною. «Паломництво» до об'єктів національного духу давало відчуття приналежності до спільної історії, а також сприяло формуванню спільної національної пам'яті. Згодом популяризація цих об'єктів стала одним із ключових завдань національно свідомих громадян європейських держав. З цією метою активно створювалися музеї та галереї, де основними експонатами були предмети національної гордості. Така діяльність сприяла широкому залученню туристів.

Таким чином, революційні рухи наприкінці ХVІІІ та впродовж ХІХ ст. стали каталізатором суттєвих змін в практиці подорожей, надаючи нового змісту та розширюючи соціальну політику. Хоча вплив цих подій на розвиток туристичної діяльності не завжди був прямим та виключно позитивним, вони заклали основу для модернізації – від змін у транспортній системі до еволюції самої концепції подорожей.

Таким чином, тревелог, як історико-географічний жанр мандрівної літератури, бере свій початок з античних часів. Протягом століть він зазнавав різних змін, адаптуючись до суспільних потреб та культурних контекстів. Зокрема, в

період Середньовіччя для мандрівної літератури була характерна релігійна спрямованість. Вона виявлялася у фіксації різних відвіданих святинь. Епоха Великих географічних відкриттів зумовила появу бортових журналів та щоденники з детальними описами нових земель.

Особливо значущим став період XVIII-XIX століть, який можна сміливо назвати розквітом тревелогу. Цей період сприяв трансформації жанру в складне соціокультурне явище, кристалізуючи свої ключові характеристики. Так, наприклад, жанрова свобода, що дозволяла авторам-мандрівникам не тільки вільно досліджувати широкий спектр тем, а й глибоко висловлювати свої емоційні переживання; а також унікальне поєднання художнього та документального наративів. Ця особливість перетворює тревелог на своєрідний міст між літературою та історією, значно розширюючи його інформативні можливості. Завдяки цим якостям тревелоги є цінним історичним джерелом, що дозволяє детально реконструювати побутову панораму, культурний контекст та світогляд різних епох і регіонів.

Важливо зауважити, що розквіт тревлогу був нерозривно пов'язаний зі змінами в самій культурі подорожей у XIX ст.. З елітарної практики «Великої подорожі» (Grand Tour) вони трансформувалися у масове соціокультурне явище епохи. Потужним каталізатором суттєвих змін стали революційні рухи кінця XVIII та протягом XIX ст. Зокрема, промислова революція в Англії, що відкрила світу перші залізниці, зробила подорожі швидшими та доступними.

Крім того, зростання національної свідомості, внаслідок національно-політичних рухів (Велика Французька революція та «Весна народів») також суттєво позначилися на практиці подорожей. Зростання національної свідомості стимулювало популяризацію внутрішніх подорожей, з метою відкриття та дослідження власних національних символів, природних ландшафтів та історико-культурних пам'яток. Таким чином, ці процеси підкреслюють, що подорож у XIX

ст. перестала бути виключно приватним досвідом, перетворившись на важливий соціокультурний феномен, що відбиває глибинні зміни у суспільстві та свідомості.

РОЗДІЛ 3

ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМАТИКА В ЧОЛОВІЧИХ ТРЕВЕЛОГАХ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ, СТЕРЕОТИПИ, МАРКУВАННЯ

3.1. Особливості репрезентації європейського простору крізь призму чоловічого погляду

Чоловічі тревелоги XIX – початку XX ст., створені українськими лівобережними дворянами-мандрівниками, демонструють своєрідну перспективу у зображенні європейського простору. Наративи, написані чоловіками, зазвичай підкреслюють публічні, освітні та культурні аспекти подорожей, що було зумовлено гендерними очікуваннями щодо ролі чоловіка-мандрівника. Подорож для них часто мислилася як «школа життя» та частина формування особистості. Такі уявлення про мандрівку були пов'язані з поширеною культурною традицією «Великої подорожі» (Grand Tour) серед європейської аристократії, що бере свій початок ще з XVI ст. Для шляхетства подібна практика започатковується лише з другої половини XVIII ст., коли імператрицею Катериною II було видано Жалувану грамоту дворянству 1785 р.

Цей законодавчий акт передбачав урівнювання прав українського привілейованого стану із загальноімперським дворянством, зокрема у праві на виїзд за кордон. Таким чином, юнаків шляхетного стану спеціально відправляли за кордон з освітньою метою. Приміром, у родині Розумовських у XVIII ст. подорож молодшого брата Олексія Григоровича, Кирила, до Європи розглядалася як необхідна для набуття знань і шляхетних чеснот. Зокрема, в одному з листів до Кирила зазначалося, що «подорож ця потрібна як для вивчення корисних наук, так і

пристойних чесному кавалеру добрих вчинків»¹. Такий підхід відображає гендерний аспект: молодий чоловік мав розвиватися через мандри, щоб стати освіченим кавалером, здатним принести користь батьківщині.

Практика «Великої подорожі» набуває значної популярності у ХІХ ст. Метою стає не тільки виховання моральних чеснот у чоловіків, а й вивчення наук і ремесел, що мало сприяти модернізації Російської імперії. Ця традиція не обмежувалася українськими шляхетними родинами і несла в собі не лише особистий, а й суспільний вимір. Від мандрівника очікували, що він повернеться з новими знаннями та ідеями, які можна застосувати на батьківщині. Зокрема, Г. Ґалаґан² активно опановував практики розбудови садово-паркової архітектури в Європі, аби мати змогу реалізувати нові ідеї у своєму маєтку. Як зауважує дослідниця історії родини Ґалаґанів М. Будзар: «Розквіт садиби в Сокиринцях як визначного культурно-цивілізаційного осередку Лівобережної України припав на ХІХ ст., коли вона знаходилася у власності Павла Григоровича та Григорія Павловича Ґалаґанів, п'ятого та шостого представників роду»³. Підтвердження завзятого прагнення Г. Ґалаґана вивчати європейський досвід садово-паркового мистецтва, можна знайти у його листах і щоденникових записах. Так, зокрема в одному з приватних листів своєму родичу О. Кочубею він пише: «Сподіваюся, матиму вдосталь часу, щоб оглянути Лондон і хоч кілька парків з його околиць; в останніх, можливо, вдасться дечому повчитися»⁴ або «Граф розповідав мені, що в Саксонії є школа англійських садівників у графа Пюклер-Мускау, котрий сам видав книжку про англійські сади. Коли, дасть Бог, побачимося, то поговоримо про все, що можемо зробити для наших

¹ Цит. за: Ковальов Є. Подорож як засіб пізнання світу і самого себе. *«Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів: документальна монографія*. К.: StreamArLine, 2019. С. 8.

² Григорій Ґалаґан (1819–1888 рр.) – громадський діяч, меценат, поміщик. Народився в с. Сокиринці Полтавської губернії.

³ Будзар М. Панські маєтки Прилуцького краю в історико-культурній ситуації 1920-х років: доля садиби Ґалаґанів в селі Сокиринці. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. № 26–27. С. 377.

⁴ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С. 311.

любих Секиринців»¹. Ці фрагменти демонструють як особисту захопленість Г. Ґалаґана парковим мистецтвом, так і можливості перейняти європейський досвід.

У чоловічих мандрівницьких текстах Європа часто постає як простір прогресу і цивілізації, з яким мандрівник себе співвідносить. Автори-чоловіки звертають особливу увагу на громадське життя, наукові та культурні інституції Європи – ті сфери, куди вони як чоловіки мали безперешкодний доступ. Зауважимо, що гендерний аспект подорожей мандрівників з Наддніпрянщини є предметом даного кваліфікаційного дослідження, тому твердження щодо доступності для чоловіків до різних інституцій в Європі, зокрема освітніх та культурних, потребує також розгляду у контексті становища жінок у ХІХ ст. З огляду на окреслену ситуацію, доцільно залучити свідчення одного з чоловіків-мандрівників, щодо висвітлення цього питання. Так, наприклад, виходець з Чернігівської губернії, Іван Янжул², перебуваючи в Німеччині, з метою навчання в Лейпцизькому університеті у 1874 році, був свідком різного ставлення німецьких професорів, зокрема Георга Фрідріха Кнаппа³ і Вільгельма Георга Фрідріха Рошера⁴, до можливостей жінок брати участь в їхніх лекційних курсах. Про випадок з однією зі студенток, вірменкою на прізвище Караганова, він згадував у своїй праці «Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг.», де зазначив наступне: «Рошер її вільно допустив на свої лекції, мало того, познайомив зі своїми дочками і поставив їм у приклад російську панночку, яка займається його нудною наукою. Але інакше поставився молодий Кнап; він рішуче і суворо відмовився спочатку допускати її»⁵.

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С.40.

² Янжул Іван Іванович (1846–1914) – економіст і статистик, педагог, один з перших в Російській імперії фабричних інспекторів. Народився в Стародубі, Чернігівської губернії.

³ Георг Фрідріх Кнапп (1842, Гессен – 1926, Дармштадт) – німецький статистик і політеконом.

⁴ Вільгельм Георг Фрідріх Рошер (21 жовтня 1817, Ганновер – 4 червня 1894, Лейпциг) – німецький економіст, представник історичної школи політекономії.

⁵ Янжул, И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг.... – С. 81– 82

Описана ситуація є ілюструє боротьбу двох складних, і полярних, соціальних процесів в європейському суспільстві, що об'єднанні спільною детермінантною – ознакою статі. З однієї сторони, це прояв гендерної дискримінації, зокрема в освіті та науки. З іншої – визнання права жінки на освіту та її інтелектуального потенціалу, що є відображенням процесу поступового впровадження й прийняття прогресивних «феміністичних» цінностей у суспільну свідомість.

Цей фрагмент цікавий ще з кількох причин. Насамперед, він репрезентує специфіку європейського простору в інтелектуальному середовищі другої половини XIX ст. По-друге, автором спомину є Іван Янжул, чоловік, що дозволяє відслідкувати реакцію тогочасного суспільства, зокрема людей, що ідентифікували себе за статевою ознакою як чоловіки, на розширення прав жінок у Європі. Окремої уваги заслуговує виділення курсивом тексту про «заборону відвідування лекцій», що є зафіксованим в опублікованому варіанті джерела. Можна стверджувати, що автор намагався акцентувати на важливості цієї ситуації. Однак, питання мотивації такого рішення, на жаль, залишається невідомою.

Історичне значення у забезпеченості жіночої доступності до науки став день 14 грудня 1867 р., що увійшов в історію вищої жіночої освіти як знаменна подія – у Цюриху відбувся публічний блискучий захист дисертації на ступінь доктора медицини росіянкою Надією Прокопіївною Суисловою¹. Загалом, європейські університети відкрили двері для жінок лише в кінці XIX століття².

Загалом, чоловік-мандрівник з Наддніпрянщини використовує європейський простір як джерело знань і досвіду. Знову ж таки, І. Янжул будучи другим раз у Лондоні у 1875 багато часу проводить у Британському музеї та працює над докторською дисертацією: «Я дійшов висновку про необхідність, знову

¹ Драч О. О. Дівчата Наддніпрянщини модерної доби: вища освіта як складова життєвої траєкторії. *Гуржіївські історичні читання*. 2017. Вип. 12. С.85.

² Гришко В., Лівчук С. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 2. С. 142.

користуючись довгим вакатом, місяців на чотири їхати до Лондона, в стіни милого Британського музею для зібрання матеріалу та роботи»¹. Це відрізняється від типового жіночого погляду того часу, зосередженого більше на приватному та побутовому вимірі; чоловік-мандрівник натомість орієнтується на публічні простори – музеї, університети.

Однією з особливостей чоловічих-тревелогів є наявність критичних згадок про роботу державних інституцій за кордоном. Багато чоловіків-мандрівників залишали письмові свідчення про свої враження від закордонних митниць. Зустріч з чиновниками по той бік кордону суттєво відрізнялося за атмосферою, ніж на батьківщині. Зокрема, М. Рігельман у своїй праці «Три поїздки за границю», опублікував цікаве спостереження за власним станом після митної процедури в Радзивиліві (сучасна назва – Радивилів). Він писав: «Вирвавшись з межі любої вітчизни, мушу навіть зізнатися, що австрійський офіцер був привітнішим за нашого чиновника, і я відчув себе якось вільніше на чужій землі»².

Цікавим є зауваження дослідника О. Іванюка, що також досліджував питання державних інституцій, зокрема митниць, у наративних джерелах: «Подальші подорожі Європою давали змогу порівняти митний сервіс Російської імперії з роботою таких самих закордонних служб. На думку переважної більшості мандрівників, однією із найкращих в обслуговуванні була англійська митна служба»³. Мандрівники відзначали високий рівень організованості та фаховості англійської митниці. Це справляло на них позитивне враження.

Проте іншого погляду на осмислення роботи однієї з дипломатичних установ мав І. Янжули, який вказав у змісті своїх спогадів окремий розділ з назвою «Руське

¹ Янжул, И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг.... – С. 125.

² Ригельман Н.А. Три поездки за границу... – С.245.

³ Іванюк, О., Бакика, П. «Митні історії» у подорожніх записках мандрівників 19 ст. Київські історичні студії. 2024. (2(19), С.76. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.29> (дата звернення 28.05.2025).

посольство – не для росіян». Метою розчарованого зауваження була репрезентація байдужого ставлення російського консульства у Лондоні до співвітчизників. Як згадує автор мемуарів: «Посол раз і назавжди взяв за правило росіян сюди [посольство] не пускати»¹. Така деталь підкреслює увагу до офіційного боку подорожі, що характерно для чоловічого досвіду, зорієнтованого на взаємодію з державними та суспільними структурами.

Варто зауважити, що значну увагу чоловіки-мандрівники звертали увагу на архітектуру і театри, підкреслюючи культурну значущість цих інституцій. Такі описи відображають гендерні очікування: чоловік мав бути активним учасником публічного життя, дослідником, який аналізує та систематизує побачене, і також використовує подорож для саморозвитку, що відповідає уявленням про чоловічу роль у суспільстві.

Характерною рисою гендерної репрезентації європейського простору у тревелогах і мемуарах є також оцінка рівня розвитку та порядку в країнах Заходу. Чоловіки-мандрівники нерідко порівнюють побачене з рідними краями, фіксуючи ті риси, що справляють на них враження з позиції раціонального спостерігача. Приміром, у дорожніх нотатках Григорія Ґалаґана, що їх вів під час подорожі Європою 1841-1843 рр., захоплено описується впорядкованість і краса тамтешніх ландшафтів: «Перед нами відкрилися чарівні краєвиди: долини, яри, гори, вкриті липовими та іншими чудовими гаями. ...праворуч перед нами розкинулася оброблена рівнина, а ліворуч простягнувся хребет високих пагорбів»². Як бачимо, автор звертає увагу на облаштованість природи та охайність поселень, що створює ідеалізований образ європейської провінції.

Подібне захоплення простежується і в інших авторів. Наприклад, Микола Гоголь, який провів багато років в Європі, зокрема в Італії та Франції, у своїх листах

¹ Янжул, И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг... – С.98

² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С. 14.

описує красу міст Заходу, їхню архітектуру та мистецтво. Він бачив у Європі джерело натхнення. Так, у листі В. Жуковському 1843 р. письменник із захватом описував свої враження від Ніци, популярного французького курортного містечка: «Ніца – рай, сонце як масло лягає на усе...А вже чим обдарує його сонце – так цього і розповісти не можна! За дві години до заходу воно починає творити дива, перетворюючи гори то у ті, то у інші кольори. Проте дивовижне за усе робить воно речі з ближніми горами, тобто зеленими. Ці зелені гори стають багряними. І до сьогодні не було жодного поганого дня»¹. Ці приклади ілюструють, як чоловіки-мандрівники ідеалізували європейський простір, розглядаючи його як еталон цивілізації.

В інших випадках чоловічий авторський погляд може вловлювати й менш привабливі сторони або провінційність окремих місць. Порівняльний аналіз тревелогів чоловіків з Наддніпрянщини дає нам можливість констатувати, що характерною особливістю негативних оцінок є акцентування на інфраструктурних недоліках міст. Це дає можливість дослідити сприйняття європейського простору авторами-мандрівниками, а також спростувати усталені стереотипи про ідеальний Захід. Зокрема, критичне осмислення простору простежується у записах, що є опубліковані в мандрівному журналі М. Волошина та його супутників. Під час перебування в одному з італійських міст, В. Ішеевим описував Борміо як: «маленьке, брудне містечко на березі не менш брудної Адди. Вулички вузькі, з огидною бруківкою, руху майже ніякого. Поля оброблені погано, всюди багнюка, занедбаність і бідність. Вулиці навіть на прямих ділянках постійно змінюють свої назви»².

¹ Гоголь Н.В. Письмо Жуковському В.А., 2 декабря н.ст. 1843. *Полное собрание сочинений* : в 14 т. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 12: Письма. 1842-1845. С.238.

² Волошин М.А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?) ... – С.37

Цікавим є тревелоги, чиї автори тексту повторно відвідують одне й те саме місто із значним часовим інтервалом. Порівняльний аналіз занотованих вражень виявляє кардинальні відмінності, що переважно варіюються між полярними оцінками, а саме: від критичного відштовхування до прийняття та захоплення. Так, наприклад, М. Рігельман, коли вперше відвідав Берлін у 1843 році, писав: «Берлін схожий на Санкт-Петербург у мініатюрі; хоча й багато у чому, ймовірно, був зразком для Петербурга, проте тепер він видається його зменшеною копією»¹.

Варто зауважити, що на формування зазначених вражень вплинула низька вагомих чинників. У першу чергу, це обмеженість світогляду, зумовлений тривалим проживанням у межах імперських міст. Це, призвело до формування стереотипного погляду на столиці, що суттєво відрізнялося від дійсності. По-друге, юнацький максималізм, що проявлявся у надмірному патріотизмі та ідеалізованому сприйнятті рідного краю. Сам автор, у коментарях до записок, зауважував, що юнацька незрілість сильно впливала на формування вражень від Європи під час першої мандрівки.

У 1867 році, М. Рігельман, повернувся до Берліну, і будучи вже зрілим чоловіком міг вже більш об'єктивно оцінити інфраструктурні та інші досягнення міста. Він відзначив стрімкі урбанізаційні процеси, які поглинули місто, його процвітання та зростання добробуту населення².

Проте загалом європейський простір у чоловічих тревелогах постає як еталонний, цивілізований світ, до якого мандрівник ставиться з цікавістю дослідника. Він прагне зрозуміти соціальний устрій, культурні досягнення, рівень життя європейців – усе те, що в його очах робить Європу передовою.

¹ Рігельман Н.А. Три поездки за границу... – С. 6.

² Іванюк, О., Білодід, Є. Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана. *Київські історичні студії*. 2023. (2 (17)). С. 114. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.214> (дата звернення: 28.05.25)

Варто підкреслити, що гендерна позиція оповідача впливає і на спосіб побудови наративу про подорож. Чоловіки, які писали тревелоги, зазвичай виступають у ролі активних суб'єктів, дослідників чужих країв. Вони структуровано подають маршрут, перераховують міста, установи, визначні пам'ятки, які відвідали, часто доповнюючи опис фактами з історії чи власними міркуваннями. Такий підхід можна помітити, зокрема, у текстах М. Рігельмана «Три поїздки за границю»: автор систематично згадує відвідані країни і навіть розмірковує про те, як могли б збагатитися митці, мандруючи цими місцями. Згадуючи знаних композиторів, він зауважує, що, «якби Глінка або Даргомизький поїздили Чехією, Моравією, Хорватією, Сербією та іншими слов'янськими землями, то вони б повернулися із запасом коштовного насіння, яке, засіяне ними, дало б їм багатий урожай»¹. Це метафоричне припущення можна трактувати як, ймовірно, перейняття тамтешніх музичних мотивів, що могло б збагатити їхні музичні композиції новим звучанням, ідеями та стилями. Таким чином, європейський простір постає для як скарбниця культурного різноманіття, яку чоловік-митець міг би дослідити.

Цей амбіційний погляд простежується і в інших аспектах. Наприклад, чоловіки часто описують свої взаємодії з європейцями. М. Рігельман, І. Янжула або М. Волошин у своїх текстах позиціонують себе як освічених співрозмовників, здатних вести інтелектуальні дискусії. Це контрастує з жіночими тревелогами, де взаємодія з місцевими жителями часто має емоційний чи побутовий характер.

Отже, чоловічі мандрівні тексти зображують європейський простір крізь призму тих можливостей, які він надає чоловікові-досліднику: освіта, наука, культура, політика. Гендерна роль автора зумовлює акцент саме на цих сферах. Європа виступає і як об'єкт захоплення, і як матеріал для критичного осмислення, але в обох випадках мандрівник-чоловік прагне визначити своє місце відносно

¹ Рігельман Н.А. Три поїздки за границю... – С. 162.

цього простору – як його активний учасник, гідний співрозмовник або уважний спостерігач. Такий підхід відрізняється від жіночих описів, проте саме він характерний для тревелогів, написаних чоловіками того часу. Ці тексти не лише документують подорожі, а й відображають ширші соціальні тенденції – європеїзацію, імперські амбіції та гендерні очікування XIX – початку XX століття.

3.2. Конструювання образу жінки в чоловічому тревел-наративі

Жінки у тревелогах, написаних чоловіками, зазвичай посідають другорядне місце, проте їхні образи є дуже показовими для розкриття гендерних установок авторів. Чоловіки-мандрівники XIX ст. часто дивляться на жінок крізь призму традиційних стереотипів свого часу. У їхніх текстах зустрічаємо узагальнення щодо характеру, поведінки та ролі жінок, які відображають тогочасні гендерні уявлення. Наприклад, М. Рігельман, описуючи місцеве шляхетне товариство однієї з європейських провінцій, робить типовий улесливо-зверхній коментар про тамтешніх панянок: «Жінки «прехорошенькі», хоч і вирізняються провінційною манерою»¹. У цьому зауваженні проступає стереотипне сприйняття: жінки оцінюються передусім за зовнішньою привабливістю («прехорошенькі» – тобто дуже гарненькі), але водночас їхній поведінці приписується провінційна обмеженість. Автор, таким чином, ставить жінок на своєрідне місце окрас локального колориту, але відмовляє їм у витонченості манер великосвітського суспільства. Це демонструє типову для чоловічих мандрівних нотаток тенденцію: жіночий образ оцінюється, слугуючи для характеристики середовища, а не як самостійна особистість.

Цей підхід можна проілюструвати й іншими прикладами. Так, описуючи європейських жінок, чоловіки часто акцентують увагу саме на їхній зовнішності або

¹ Рігельман Н.А. Три поездки за границу...– С.5

одязі, ігноруючи при цьому індивідуальні якості особистості. Наприклад, у листах адресованих Григорію Ґалагану від Федора Чижова згадується про італійську оперну співачку – Терезу Брамбіллу, описуючи переважно її зовнішність без глибшого аналізу характеру, інтелектуальних і творчих здібностей. В одному із своїх листів він писав: «Вона не дуже хороша, але надзвичайно мила, мені страшенно подобається овальний обрас обличчя, гарненьке підборіддя і найгарніша хвиляста лінія губ; досі ще лунає у вухах моїх:

Mio signore, pensi bene
 Che quel tuon sentimentale
 No, davver, non le conviene,
 E che ridere mi fa.

При цьому ротик Брамбілли набуває таких граціозних форм і, здається, додає ще більшої приємності її смаглявому личку»¹. Такий підхід підкреслює усталену в той час чоловічу перспективу, де жінка сприймається через призму зовнішньої привабливості та манер, а не як повноцінна учасниця суспільних процесів.

Ще одним цікавим прикладом для підтвердження нашої думки є спостереження Григорія Ґалагана, який описуючи перебування в Єзуїтському костелі Петра і Павла у Лемберзі², відмітив наступне: «В обох костелах я зауважив чимало гарненьких облич [тобто дівчат], як серед вищих, так і нижчих станів. Усі пані були з оголеними плечима та в коротких рукавах»³. Ця нотатка, попри свою лаконічність й, можливо, інформативну обмеженість, відіграє важливу роль у конструювання образу жінки в чоловічому тревелозі, оскільки відображає усталене гендерне сприйняття та реалії існування жінок у ХІХ ст.

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаганів... – С.161–162.

² Лемберг – німецькомовна назва міста Львів у 1772-1918 рр.

³ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаганів... – С.15

Інший поширений стереотип – уявлення про жінок як надміру емоційних або легковажних. Автор-чоловік нерідко інтерпретує побачені сцени за участю жінок згідно з упередженнями про «жіночу вдачу». Показовий приклад знову-таки подає нам текст тревелогу «Три поїздки за границю»: спостерігаючи, як молода жінка зі сльозами на очах прощається з кимось на вокзалі, оповідач спершу співчуває, але швидко переключається на іронічні узагальнення. Він міркує: «Яка вже та жінка, вона може прив'язатися до будь-кого, бути забавкою та служити тому, хто її візьме; зрештою: втім, жінка така вже є, сьогодні вона щиро плакатиме за чоловіком, а завтра йому зрадить, і не через пристрасть, а через слабкість, бо не може протистояти наполегливості»¹. Досить дивне, та місцями різке висловлення, містить упередження: мовляв, жінка здатна легко прив'язатися до будь-кого і стати для нього «забавкою» чи слугою. Автор фактично знецінює щирість побачених емоцій, приписуючи їх жіночій природі, яка нібито не вирізняється вірністю чи розбірливістю. Такий погляд виконує в наративі функцію жартівливо-цинічного коментаря, що розважає читача за рахунок зневаги до жіночих почуттів. Водночас він висвітлює ставлення автора до жінок загалом: як до слабкого, легковажного полу, що слугує лише доповненням до чоловічої історії.

Попри те, що жінки здебільшого не є головними дійовими особами чоловічих тревелогів, їхня присутність відіграє помітну наративну роль. По-перше, жіночі персонажі часто виступають як елемент етнографічного чи соціального тла. Описуючи чужий край, чоловік-автор звертає увагу на жінок як на частину місцевого населення, відзначаючи їхній вигляд, убрання, поведінку. Тим самим через образи жінок він передає колорит країни чи регіону. Наприклад, у дорожніх нотатках можемо знайти згадки жіночого одягу чи зовнішності, що слугують для характеристики атмосфери. Знову ж таки, М. Рігельман описує: «Усі пані (за

¹ Рігельман Н.А. Три поїздки за границю...– С.23.

винятком австрійської посланниці та дружини радника російського посольства) вдягнені, наче наші покоївки або відвідувачки другого ярусу лож – увечері в капелюшках, які тут же скидають і надягають на руку»¹. Ці деталі не випадкові: через них автор передає і статус героїнь, і своє критичне ставлення до образів. Жінка тут постає носієм культурних сенсів – моди, традиції, місцевих звичаїв – які чоловік-спостерігач помічає і фіксує у тексті. Таким чином, жінки виконують описову функцію, збагачуючи тревелог конкретикою та емоційним забарвленням.

Важливою деталлю таких описаних жіночих образів також є зображення певних культурних або національних символів своєї країни. Подібні описи виконують подвійну функцію: з одного боку, вони надають тревелогу етнографічної цінності, а з іншого – закріплюють гендерні ролі, де жінка є символом традиції та культурної спадщини.

По-друге, жіночі фігури в чоловічих мандрах можуть відігравати сюжетну роль, пов'язану з особистим досвідом автора. Хоча основна оповідь зосереджена на пригодах самого мандрівника-чоловіка, іноді в ній з'являються епізоди, де жінки стають каталізатором змін або важливих подій. Так, у спогадах І. Янжула описано курйозний випадок з німецьким професором Кнаппом, який спочатку був проти присутності жінок на університетських лекціях, але згодом «Цілком змирився з допуском жінок на лекції і врешті-решт одружився з пані Каргановою...»². Ця історія показує, як реальна жінка – освічена слухачка лекцій – вплинула на життя чоловіка, докорінно змінивши його погляди (і сімейний стан). У наративі такий епізод виконує функцію кульмінації особистої сюжетної лінії: жінка тут виступає об'єктом кохання і символом змін, через яку автор чи його знайомий переосмислює власні установки.

¹ Ригельман Н.А. Три поездки за границу... – С.6–7.

² Янжул, И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг... – С.82

Цікавим за своїм змістом є епізоди, що були занотовані в журналі М. Волошина його другом В. Ішаєвим, і становлять значний інтерес у дослідженні образу жінки в чоловічих-тревелогах. У них він описує залицяння італійських жінок до М. Волошина. Зокрема, у записі від 29 червня (12 липня за новим стилем) він описує одну з таких ситуацій наступним чином: «У Мілані якась жінка на вулиці так само лагідно погладила його по спині (або трохи нижче)»¹. Зауважимо, що залишені подібного роду тексти також впливають на творення стереотипних «легковажних» образів європейок, що є символами певних моральних орієнтирів або суспільних норм. У цьому контексті, варто увагу записи М. Рігельмана з його європейських мандрівок, де зустрічаються згадки про жінок, котрі, можна стверджувати, представляли аморальні риси характеру. Тобто, їхня поведінка та зовнішній вигляд у тому чи іншому регіоні є віддзеркаленням місцевих звичаїв та рівня цивілізованості країни. Наприклад, будучи в Гамбурзі, він занотував, що «П'ята жінка, яку ви зустрінете, напевно, погляне на вас надто недвозначно. – Був на балу в Петера Арнса – усі дами без винятку належать до мешканок Schwiegerstrasse»²³. У таких порівняннях жінки виступають своєрідним мірилом культурних стандартів, що допомагає автору конструювати свої оцінки суспільних норм та моралі.

Крім того, у чоловічих тревелогах жінки можуть виступати як посередниці та помічниці в чужому краї, хоч їхні образи і залишаються тінню на тлі головного героя. Зокрема, будучи у Лондоні, І. Янжула разом із дружиною Катериною, винаймали помешкання у так званої місці Siggers⁴. Хоча цей персонаж не розкривається детально, сама її наявність підкреслює мотив гостинності, а також

¹ Волошин М.А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?) ... – С.63.

² Ригельман Н.А. Три поездки за границу... – С. 3.

³ Schwiegerstrasse – назва вулиці в Гамбурзі (Німеччина), де у другій половині XIX ст. був розташований місцевий публічний будинок. Цей заклад мав досить значну популярність серед місцевого населення, а також туристів.

⁴ З метою уникнення спотворення інформації і збереження автентичності, прізвище жінки наведено відповідно оригіналу, який зазначено у спогадах Івана Янжули

роль жінки в забезпеченні побутового комфорту родини Янжулів. Отже, *misic Siggers* – це жінка, що надає «домашній тил» мандрівникові, щоб той міг зосередитися на своїх (важливіших з його точки зору) справах – науці, роботі, дослідженнях. Такі образи підтверджують традиційну гендерну ієрархію навіть у подорожніх нотатках: чоловік діє, досліджує світ, тоді як жінка непомітно підтримує або прикрашає цей процес.

У текстах зустрічаються й інші гендерні упередження щодо жінок, зокрема про їхню роль у громадському житті чи інтелектуальній діяльності. Як вже зазначалося в попередньому розділі кваліфікаційної роботи, у записках спогадів І. Янжула можна помітити певну скептичність стосовно жіночої освіти та участі жінок у суспільному житті. Ці тексти віддзеркалюють поширені тоді думки, що освіченість і активність жінок в суспільстві є скоріше винятком або навіть курйозом, а не нормою. Такі упередження знову ж таки сприяють маргіналізації жіночих персонажів у тревелогах, залишаючи їх у тіні чоловічих досягнень і відкриттів.

Таким чином, образ жінок у чоловічих мандрівницьких текстах здебільшого стереотипізований і функціональний. Жінки зображуються або як чарівні, але наївні представниці місцевості, або як емоційні, поблажливо змальовані – у кожному разі через чоловічий погляд. Ці стереотипи (сентиментальність, легковажність, провінційність тощо) слугують для авторів своєрідними шаблонами, за допомогою яких вони пояснюють побачене і розважають читача. Водночас жіночі фігури виконують у наративах різні функції: вони допомагають окреслити культурний пейзаж, підкреслюють певні риси суспільства або ж впливають на особисту історію самого мандрівника. Хоча жінки і не стоять у центрі уваги чоловічих тревелогів, їх присутність значуща як дзеркало, в якому відбиваються погляди та упередження автора-чоловіка, а також як інструмент для поглиблення змісту оповіді.

Отже, попри другорядність їхньої ролі, жінки в тревелогах чоловіків є важливими персонажами, які дозволяють глибше зрозуміти гендерні уявлення

епохи. Їхні образи розкривають ставлення авторів до жінок взагалі, дають змогу побачити, як чоловіки-мандрівники конструювали власні ідентичності в діалозі з жінками. У кінцевому підсумку, такі образи не просто описують жінок, а й віддзеркалюють ширші культурні, соціальні та моральні орієнтири чоловічого погляду XIX століття.

3.3. Гендерні уявлення як фактор формування культурної ідентичності в чоловічих тревелогах

Подорожі чоловіків до європейських країн у XIX столітті мали винятково важливе значення не лише як джерело інтелектуального збагачення, а й як чинник формування культурної особистості. Гендерні уявлення відігравали у цьому процесі роль своєрідної призми, через яку мандрівники осмислювали побачене за кордоном, оцінювали себе, свою культуру та визначали власну роль у ній. Від початку подорожі чоловік-дворянин усвідомлював себе не просто приватною особою, а суспільним представником – носієм певної місії, яка полягала у здобутті знань, аналізі досвіду розвиненіших країн та його подальшій адаптації до умов рідного краю.

Відправившись у Європу, мандрівник не припиняв бути «представником своєї землі». У кожній країні, на кожному кроці, він зіставляв побачене з уявленнями про «своє» і «чуже». Тут гендерний аспект виявляється дуже виразно: саме чоловіки вважалися активними агентами змін, спроможними досягнути складний європейський досвід і адаптувати його вдома. Жінки, натомість, залишалися поза цим процесом – їхній рух у просторі та участь у міжнародному обміні були значно обмеженими. Таким чином, тревелоги чоловіків є свідченням не тільки культурного діалогу, а й специфічної гендерної ролі у цьому діалозі: чоловік спостерігає, аналізує, переймає та впроваджує.

Проте, аналіз тревелогів демонструє, що уявлення «свого» та «чужого» впливала також на переосмислення цих понять. У текстах часто бачимо роздуми про те, що саме визначає національну приналежність: мова, звичаї, релігія, історична пам'ять. Мандрівники аналізували, як різні народи зберігають свою самобутність у багатокультурному середовищі Європи, і шукали відповіді на питання, як цьому могли б навчитися їхні співвітчизники.

Цікаво, що у цьому контексті роль чоловіка знову визначається як особлива: саме він має стати свідомим носієм національної культури, передавати її через мову, освітню діяльність, громадську активність. У цьому сенсі тревелоги формують образ чоловіка як культурного воїна, що бореться не мечем, а розумом, словом, знанням.

Спостереження за європейським життям завжди відбувалося крізь призму певних уявлень про «правильну» маскулінність, особливо щодо сприйняття співвітчизників за кордоном. Зокрема, М. Рігельман у своїх нотатках захоплюється студентами з Російської імперії, що перебували у 1843 р. на навчанні в Німеччині¹. Ми можемо стверджувати, що він бачить в цих чоловіках втілення активної громадянської доблесті, дисципліни, прагнення до інтелектуального розвитку – якостей, які у свідомості тодішнього дворянина були органічною частиною ідеалу справжнього чоловіка-громадянина.

Дуже показовим є також те, як чоловіки сприймали ставлення європейців до їхньої країни. Позитивне ставлення іноземців до Російської імперії, чи навіть до Наддніпрянської України, викликало в авторів тревелогів почуття гордості та підтверджувало їхню національну гідність. Знову ж таки, автор тревелогів «Три поїздки за границю» пише з гордістю: «Недарма кажуть, дрезденці люблять росіян»². Тут важливо підкреслити, що гордість мандрівника виникає саме з визнання його

¹ Рігельман Н.А. Три поїздки за границю...– С.20

² Рігельман Н.А. Три поїздки за границю...– С.26

національної належності як чоловіка-представника великого народу. Ця гордість не індивідуальна, а колективна, закорінена у відчутті приналежності до могутньої спільноти, яку уособлюють сильні й мужні чоловіки.

Цікавим є реакція європейської спільноти на чоловіків-мандрівників з Наддніпрянської України, що заслуговує на нашу увагу в цьому дослідженні. Наприклад, М. Волошин та його супутники неодноразово ставали об'єктами захоплення і викликали зацікавлення у європейців через свою національну приналежність. Так, будучи в одному з ресторанчиків в Римі трапилася ситуація, що є показовим прикладом: «Господар, товстий веселий італієць з напівсивими вусами, що обідав тут же разом з нами, виявив надзвичайну радість, дізнавшись, що ми росіяни, і навіть злегка заплескав у долоні. Потім почав жваво балакати з нами італійською, але досить виразно, і насамкінець не в рахунок пригостив нас добрим вином і щойно привезеним йому сиром...»¹.

Разом із тим подорожі породжували і відчуття критичного дистанціювання від власної культури. Порівнюючи рівень розвитку освіти, науки, промисловості, мандрівники усвідомлювали відставання батьківщини й шукали способів його подолання. Це бажання реформувати власне суспільство нерідко впливало з розуміння особливої ролі чоловіка у цьому процесі: він мусив стати носієм прогресивних ідей, ініціатором змін, наставником і провідником свого народу.

Такі настрої дуже яскраво простежуються у спостереженнях Григорія Ґалаґана. Він наголошує на необхідності впровадження в Україні новітніх методик освіти, розвитку інфраструктури, поліпшення умов праці: «Як переїдете в Україну, то скажіть цій країні, що її вірний шанувальник цілує її землю, і що найважливіші бажання його полягають у тому, щоб вона була щаслива»². Зауважимо, що саме молодь, вихована в дусі європейської науки і дисципліни, має стати рушієм цих

¹ Волошин М.А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?) ... – С.65.

² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С. 69.

змін. І знову ж, ця молодь розглядається насамперед у маскулінному вимірі – як спільнота активних, освічених чоловіків, покликаних стати елітою свого суспільства.

Тому, в чоловічих тревелогах подорож до Європи постає не лише як процес знайомства з чужою культурою, але й як нагода для глибокої рефлексії над власною особистістю. Гендерний аспект цієї рефлексії визначає специфічний характер сприйняття: чоловік не просто спостерігає за новим світом, але й оцінює себе у його контексті, прагне відповідати високим стандартам громадянської відповідальності, інтелектуального розвитку і суспільної активності.

Гендерні уявлення чоловіків-мандрівників у процесі їхнього перебування в Європі проявлялися не лише у зовнішньому порівнянні культур, а й у глибокому переосмисленні власного місця у світі. Чоловік сприймав себе не лише як пасивного спостерігача, але як потенційного реформатора – носія знань і досвіду, покликаного повернутися на батьківщину і змінити її на краще. Саме така модель поведінки була типовою для освічених дворян XIX століття, які бачили свою місію у служінні громаді через особисте вдосконалення.

Водночас подорожі стимулювали у чоловіків роздуми про роль освіти та науки в особистісному розвитку і суспільному прогресі. Багато текстів містять детальні спостереження за європейськими освітніми установами, бібліотеками, музеями, науковими товариствами. Ці інституції символізували для мандрівників особливий тип маскулінності: інтелектуальну, активну, спрямовану на вдосконалення суспільства.

Саме на основі таких спостережень мандрівники конструювали своє бачення ідеального чоловіка-громадянина. Це був не тільки воїн або чиновник, як у попередні епохи, але й учений, педагог, реформатор – людина, здатна мислити критично, діяти раціонально, служити суспільству розумом і працею. Формуючи своє уявлення про культурну ідентичність, мандрівник відтак інтегрував у нього

ідеали просвітницької маскулінності, що включали освіченість, моральну стійкість і громадську активність.

Ще одним важливим аспектом впливу гендерних уявлень на конструювання культурної ідентичності в чоловічих тревелогах було переосмислення свого місця серед європейської інтелектуальної спільноти. Перебуваючи в університетських містах Німеччини, Італії чи Франції, чоловіки-мандрівники не просто спостерігали за організацією освіти, але й активно включали себе у це середовище, відчуючи тим самим приналежність до європейської культури знання. І. Янжула, навчаючись в Лейпцизькому університеті, згадує про свої контакти із студентами різних країн, відвідування лекцій видатних професорів¹. Через ці практики він поступово інтегрується у світ європейської академічної маскулінності, де головними чеснотами стають інтелектуальна допитливість, незалежність мислення, самодисципліна. Цей досвід мав глибокий вплив на формування його культурної ідентичності: він почав усвідомлювати себе не лише як українського дворянина, але і як частину ширшої європейської освіченої спільноти.

Гендерний аспект тут проявляється особливо яскраво: участь у науковому і громадському житті розглядалася як природне продовження чоловічої місії служіння суспільству. Жінки, як ми пам'ятаємо, залишалися переважно осторонь цих процесів – не через особисту неспроможність, а через обмеження доступу до освіти і публічного життя. Тому саме чоловічий тревелог постає як текст про входження у світ великих ідей, де чоловіки виступають носіями прогресу, науки і змін.

Важливою складовою формування культурної ідентичності чоловіків-мандрівників було також усвідомлення своєї ролі в міжнародному контексті – не лише як представників окремої нації, а й як учасників ширшої європейської спільноти. Перебування в європейських країнах стимулювало розвиток уявлення

¹ Янжул, И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг... – С.79

про власну національну унікальність у поєднанні зі спільністю цінностей із іншими європейськими народами. У цьому процесі гендерні уявлення відігравали ключову роль, задаючи певний вектор самопозиціювання: чоловік мав залишатися вірним своєму народу, але водночас бути відкритим до діалогу, інтеграції та культурного обміну.

Подорожі розширювали уявлення про світ, але водночас загострювали почуття національної ідентичності. Мандрівники, порівнюючи себе з іншими народами, часто наголошували на особливостях своєї культури, менталітету, історії. Наприклад, у спогадах Григорія Ґалаґана бачимо постійну присутність образу України: «Ми переїхали Дунай, який тут уже доволі широкий, і в'їхали в безмежну рівнину. В місячному сяйві вона нагадала мені українські степи й навіяла сумні почуття»¹. У цьому контексті, навіть у найвіддаленіших європейських містах він відчуває себе передусім українцем, носієм окремої традиції, відмінної від західноєвропейської. Проте ця національна самосвідомість не перешкоджає йому вчитися у європейців, переймати їхній досвід і шукати шляхи для модернізації рідної культури.

Гендерний аспект тут проявляється в уявленні про чоловіка як про опору нації, хранителя її честі, мови, звичаїв. Чоловік-мандрівник сприймає себе не тільки як індивіда, але й як представника своєї землі, який має демонструвати гідність і культуру навіть за кордоном. Особливо гостро це відчувалося у спілкуванні з представниками інших культур. Мандрівники часто описували, як їх оцінювали за манерами, поведінкою, мовою. Відтак виникала потреба відповідати певним стандартам «європейськості» – бути освіченим, ввічливим, гідним співрозмовником. У цьому сенсі подорож стимулювала самодисципліну, формувала звички до самоконтролю, культурного самопредставлення, які сприймалися як складники чоловічої гідності.

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С. 33.

Зауважимо, що «правильна» саморепрезентація була тісно пов'язана з лінгвістичними компетенціями мандрівників з Наддніпрянщини. Знання мови відігравало визначальне значення при формуванні відповідного образу за європейськими критеріям. Однак, аналіз певних ситуацій, що були зафіксовані у текстах тревелогів, засвідчують, що ці критерії є лише стереотипами ідеалізованого Заходу. Так, наприклад, М. Волошин занотував: «Німецька мова настільки дробиться на різні, несхожі одна на одну говірки, що варто лише говорити німецькою швидко, роблячи будь-які граматичні помилки та коверкаючи слова, і вас прийматимуть за німця. На пароплаві один юнак мені сказав: «Ви, мабуть, берлінець! Я дуже погано розумію, що Ви кажете»¹

Ще однією важливою темою було питання адаптації та збереження власної ідентичності в умовах іншої культури. Багато чоловіків-мандрівників відзначали, що, незважаючи на захоплення досягненнями Європи, необхідно зберігати своєрідність рідної культури, не розчинятися у чужих традиціях. Ця проблема часто формулювалася через гендерні метафори: справжній чоловік має бути вірним своїй «матері-батьківщині», незважаючи на спокуси нового середовища. Згаданий нами раніше епізод зустрічі М. Рігельмана з російськими студентами у Берліні є значущою ілюстрацією цих метафор. Він писав: «Це покоління збереже свою російську самостійність і не германізується»². Цей фрагмент дозволяє нам стверджувати, що вірність ідентичності виступає як вияв моральної сили чоловіка, який здатен витримати випробування чужою культурою і зберегти свою внутрішню цілісність.

Отже, подорожі чоловіків у Європу були не лише інтелектуальним досвідом, а й процесом глибокого особистісного переосмислення. Гендерні уявлення про чоловічу місію – бути освіченим, моральним, патріотичним громадянином – стали

¹ Волошин М.А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?) ... – С.16.

² Ригельман Н.А. Три поездки за границу... – С.20

тією основою, на якій будувалася нова культурна особистість мандрівника: водночас європейська за формою і глибоко національна за змістом.

Таким чином, чоловічі тревелоги демонструють специфічну перспективу у зображенні Європи, що значною мірою зумовлена гендерними очікуваннями щодо ролі чоловіка-мандрівника. Подорож для них часто розглядалася як «школа життя» та невід’ємна частина формування особистості, що відповідало традиції «Великої подорожі» (Grand Tour). Законодавчі акти, зокрема Жалувана грамота дворянству 1785 р., сприяли поширенню цієї практики серед української шляхти, орієнтуючи молодих чоловіків на здобуття знань та чеснот за кордоном, що мало принести користь батьківщині. Наприклад, Григорій Ґалаган активно вивчав європейський досвід садово-паркової архітектури з метою його впровадження в Сокиринцях.

Європа у чоловічих наративах часто постає як простір прогресу та цивілізації, з яким мандрівник себе співвідносить. Автори-чоловіки акцентують увагу на публічних, освітніх та культурних інституціях (музеях, університетах), до яких вони мали безперешкодний доступ. Свідчення Івана Янжула про різне ставлення німецьких професорів до можливості жінок відвідувати лекції ілюструє прояв гендерної дискримінації, але водночас відображає початок поступового прийняття прогресивних «феміністичних» цінностей у європейському суспільстві.

Чоловіки-мандрівники також критично осмислювали роботу державних інституцій за кордоном, зокрема митниць. Спостереження Миколи Рігельмана щодо привітнішого ставлення австрійського офіцера порівняно з російським чиновником та його висновок про високий рівень організованості англійської митної служби, свідчать про раціональний підхід до оцінки інфраструктурних досягнень. Проте, критичне ставлення могло бути викликане і певними розчаруваннями, як у випадку І. Янжула щодо «байдужого ставлення» російського консульства у Лондоні.

Загалом, європейський простір у чоловічих тревелогах представлений як еталонний, цивілізований світ, до якого мандрівник ставиться з цікавістю дослідника, прагнучи зрозуміти його соціальний устрій, культурні досягнення та рівень життя. Гендерна позиція оповідача зумовлює акцент на його ролі як активного суб'єкта, що систематизує побачене та використовує подорож для саморозвитку.

Образи жінок у чоловічих тревелогах здебільшого є стереотипізованими та функціональними, віддзеркалюючи традиційні гендерні уявлення XIX століття. Жінки посідають другорядне місце, часто оцінюються за зовнішньою привабливістю та манерами, а не за індивідуальними якостями. Наприклад, описи Ф. Чиждова італійської оперної співачки та Г. Галагана львівських панянок зосереджені на їхній зовнішності та одязі, що підкреслює сприйняття жінки як елемента етнографічного або соціального тла.

Поширеним є стереотип про жінок як надміру емоційних або легковажних. Іронічні узагальнення М. Рігельмана про жіночу природу демонструють знецінення жіночих почуттів та відображають тодішні упередження про «слабке» та «невірне» жіноче начало.

Водночас, жіночі фігури виконують наративні функції, збагачуючи текст етнографічними деталями та емоційним забарвленням. Вони можуть виступати як посередниці та помічниці, що забезпечують побутовий комфорт мандрівника (як *micis Siggers* у І. Янжула), або як каталізатори змін у житті чоловіків (історія професора Кнаппа, який одружився з Карагановою). Проте, навіть у цих випадках, жіночі образи залишаються в тіні чоловічих досягнень та відкриттів, підтверджуючи традиційну гендерну ієрархію.

Подорожі до Європи були не лише джерелом інтелектуального збагачення для чоловіків-дворян, а й ключовим чинником формування їхньої культурної ідентичності. Гендерні уявлення виступали призмою, через яку мандрівники

осмислювали побачене, оцінювали власну культуру та визначали свою роль. Чоловік усвідомлював себе «представником своєї землі», активним агентом змін, покликаним досягнути європейський досвід та адаптувати його на батьківщині. Ця роль відрізнялася від жіночої, яка була значно обмеженою у публічному просторі та міжнародному обміні.

Аналіз тревелогів виявляє, що чоловіки-мандрівники переосмислювали поняття «свого» та «чужого», аналізуючи, що визначає національну приналежність. Приклади захоплення європейцями, які позитивно ставилися до Російської імперії або українців (як у М. Рігельмана та М. Волошина), викликали почуття гордості, що підкреслює колективний характер чоловічої ідентичності. Водночас, подорожі породжували критичне дистанціювання від власної культури, що мотивувало бажання реформувати суспільство. Григорій Ґалаґан, наприклад, наголошував на необхідності впровадження новітніх освітніх методик та розвитку інфраструктури в Україні.

Отже, у чоловічих тревелогах подорож до Європи постає не лише як знайомство з іншою культурою, а як нагода для глибокої рефлексії над власною особистістю. Гендерний аспект цієї рефлексії визначає специфічний характер сприйняття: чоловік оцінює себе в європейському контексті, прагне відповідати високим стандартам громадянської відповідальності, інтелектуального розвитку та суспільної активності. Ці тексти не лише документують подорожі, а й відображають ширші соціальні тенденції, такі як європеїзація, імперські амбіції та гендерні очікування XIX – початку XX століття.

РОЗДІЛ 4

ЖІНКИ-МАНДРІВНИЦІ: ДОСВІД, ОБМЕЖЕННЯ ТА САМОВИРАЖЕННЯ

4.1. Гендерні та соціальні обмеження для жінок-мандрівниць

Питання участі жінок у подорожах у ХІХ – початку ХХ століття залишається малодослідженим, зокрема в контексті Наддніпрянщини – регіонального простору Російської імперії з доволі консервативною соціальною структурою. На перетині норм імперського законодавства, станових привілеїв і гендерних очікувань склався специфічний режим мобільності для жінок, що походили зі шляхетського або дворянського середовища.

Участь жінок у мандрівках була можливою лише за умови відповідності цілому комплексу моральних, правових та суспільних обмежень. Попри те, що «Жалувана грамота дворянству» 1785 року формально гарантувала право на виїзд за межі імперії для всіх представників дворянського стану, жінки на практиці рідко ставали ініціаторками подорожей. Їхня мобільність обмежувалась необхідністю чоловічого супроводу, дозволу від родини або імперських органів та узгодженістю з репутаційними очікуваннями. Саме тому мандрівка для жінки ставала не так жестом індивідуальної волі, як частиною родинного або оздоровчого проєкту, часто ініційованого чоловіком.

На Наддніпрянщині соціальна еліта – нащадки козацької старшини, інтегрованої у дворянство – мала змогу долучатися до подорожей у межах європейської традиції Grand Tour. Однак ця практика зберігала виразну гендерну асиметрію. Якщо молодих чоловіків спеціально відправляли за кордон для освіти й соціалізації, то для жінок мандрівка була прив'язана до подружнього статусу або родинних зобов'язань. Відтак, досвід жінок-мандрівниць залишався

підпорядкованим зовнішнім рамкам – етичним, матеріальним, релігійним і політичним.

Особливо виразно ця динаміка простежується в досвіді подорожей жінок-мандрівниць з Наддніпрянщини. Зокрема, це стосується Катерини Василівни Ґалаґан¹ (1783(?) –1868), з роду Гудовичів, матері Г. Ґалаґана, а також Віри Петрівни Желіховської. Їхня участь у подорожах зафіксована в листах, щоденникових нотатках та подорожніх записках.

Попри формальну залежність жіночої мобільності від загальноімперських обмежень, сам факт їх участі у подорожах свідчить про можливість поступового розширення меж жіночого досвіду. Так, наприклад листи і подорожні записки К. Ґалаґан (старшої) засвідчують не лише побутові враження, а й глибше сприйняття культурної іншості. Спостереження за побутом, звичаями, одягом і поведінкою місцевих у містах Центральної Європи стають інструментом для осмислення власної ідентичності та меж дозволеного. Однак ці роздуми, хоч і особисті, лишаються ретельно «відфільтрованими» через моральну оптику епохи.

Зауважимо, що у текстах подорожніх нотатків К. Ґалаґан (старша) не позиціонує себе як мандрівниця-мислителька, на кшталт чоловіків того часу. Вона не конкурує з авторитетами, не заявляє про власний голос як про інтелектуальний чи політичний. Водночас саме ця скромність, делікатність і уважність до деталей свідчать про внутрішнє життя мандрівниці, яке часто залишалося поза полем публічного знання.

Однак, з плином часу та під впливом прогресивних європейських ідей, зокрема соціально-політичного та інтелектуального руху за права жінок, що також ширився на території Російської імперії, подібне «знебарвлення» жінок у власних наративах зазнає трансформації. Постать В. Желіховської є прикладом абсолютно

¹ Катерина Ґалаґан (старша) (1783(?) –1868) – уроджена графиня козацько-старшинського роду Гудовичів; мати Григорія Павловича Ґалаґан.

іншого позиціювання себе в тексті, що стає особливо помітним під кінець XIX ст. Зокрема, про це свідчать фрагменти діалогів, які були задокументовані у тревелозі «Наши родичи. Ці уривки не тільки засвідчують рівень ерудованості В. Желіховської та, що важливо, свободу у висловлюваннях та активне відстоювання власної позиції під час дискусій.

Наочним прикладом може слугувати випадок, що стався з мандрівницею у вагоні потяга під час подорожі до Загреба, столиці Хорватії. Вона зі своїм супутником, та ще одним подорожуючим, вела жваву дискусію про тогочасне становище слов'янських народів, зокрема народів Австро-Угорщини. У відповідь на одне із висловлювань незнайомого пасажирів, вона зазначила, дозволивши собі вільно виражати свої емоції та говорити власні роздуми: «То чому ж ви всі, панове, так цураєтеся цієї назви?.. Скільки мені відомо, всі держави складаються з кількох народностей, злитих часом та спільністю віри або хоча б інтересів в одне ціле; однак на питання: хто ви такий? ніхто не відповість: я п'ємонтець, ломбардець чи сицилієць, або: я гасконець, провансалець, бретонець. А скажуть просто: я – італієць; я – француз; я – англієць, руський, німець і так далі... Я ніяк не можу збагнути, чому ж ви, панове австрійці, до того цураєтеся своєї спільної вітчизни, що навіть обурюєтеся, коли вас називають австрійцями.»¹.

У контексті загальноімперської ситуації особливого значення для мобільності жінок набували політичні зміни. Так, період правління Миколи I (1825–1855) ознаменувався значним посиленням контролю над переміщенням підданих за межі імперії. На це вплинув ряд масштабних політичних та соціальних пертурбацій в Європі, зокрема події у 1830 та 1848. Зокрема, 18 лютого 1831 р. з'явився указ «Про виховання російського юнацтва переважно у вітчизняних навчальних закладах»².

¹ Желіховська В.П. Наши родичи... – С. 52–53.

² Ковальов Є. Подорож як засіб пізнання світу і самого себе. *«Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія*. К.: StreamArLine, 2019. С.11.

Розпорядження також передбачало покарання у формі обмеження прав на службову діяльність у разі надходження інформації про навчання дитини, молодшої до 18 років, за кордоном.

Наступний указ, виданий 1834 році, обмежував термін перебування за кордоном. Відповідно до нормативного акту, для представників дворянського стану визначався граничний термін – 5 років. Особи, які не повернуться до Росії вчасно, підлягали покаранню: мали бути оголошені безвісті відсутніми з взяттям їхнього майна в опіку¹.

Крім того, процес оформлення паспортів також ставав складнішим. Про це свідчить фрагмент листа М. Рігельмана двоюрідному брату Г. Галагану, який планував подорож із молодою дружиною до Європи у 1848 р.: «Ми вже отримали указ про неவிдачу російським підданим закордонних паспортів, окрім особливих випадків, і то з дозволу найвищого»². Подібні заборони особливо ускладнювали поїздки для жінок, які й без того не були автономними суб'єктами права. Таким чином, навіть освічені представниці української шляхти опинялися у ситуації подвійного обмеження: за статтю та за соціальною нормою. І це ще раз підкреслює, наскільки жіноча присутність у європейському публічному просторі залежала від волі уряду і політичної ситуації, що виходила далеко за межі особистого.

Не менш важливою була роль родинної підтримки. Без активного сприяння чоловіків або родичів виїзд жінки був майже неможливим. Про необхідність чоловічого супроводу свідчать аналіз записів В. Желіховської, де вона активно вказує на присутність супутника чоловічої статі. На жаль, ідентифікувати вказану особу не вдалося, однак текст містить підтвердження їхнього зв'язку: «Слід знати,

¹ Там само. С.12.

² Частная переписка Г.П. Галагана. *Киевская старина*. 1899.№6. С.441.

що мій неросійський, але через дружину люблячий росіян родич – хороший карикатурист»¹.

Навіть у текстах, де йдеться про подорожі, жінки здебільшого постають як супутниці або об'єкти турботи, а не як мандрівниці у повному сенсі слова. Однак сама присутність жінки в подорожніх записках – зокрема в описах побуту, спостереженнях за європейськими жінками, одягом, манерами тощо – створює контекст для розуміння того, як формується жіноче бачення світу в умовах жорсткої патріархальної моделі.

К. Ґалаган (старша), як жінка, яка мала змогу подорожувати Європою у середині XIX століття, опинилася у винятковій позиції. Її досвід – це приклад поступового набуття культурної суб'єктності жінкою з Наддніпрянщини. Вона залишалася в межах норм, але при цьому розширювала простір дозволеного. Її мандрівки були не лише спробою втечі від побуту, а радше нагодою побачити інше життя, інший тип жіночої присутності у публічному просторі. Таким чином, мандрівка ставала для неї – як і для багатьох освічених жінок тогочасної Європи – актом тихої емансипації.

Важливо також наголосити на тому, що більшість жінок не залишали після себе записок, і ми маємо справу з винятками. Саме тому тревелоги родини Ґалаганів та В. Желіховської набувають особливої цінності як джерела реконструкції досвіду жіночої мобільності. Їхні описи не лише документують маршрут чи побут, а й дають змогу дослідити внутрішню карту відчуттів, переживань і роздумів. Кожен запис кожна згадка про дорогу, про пейзаж або про місто – це своєрідна точка входу до внутрішнього світу мандрівниці.

У підсумку можна сказати, що жіноча участь у мандрівках Наддніпрянщини у XIX столітті – це явище на межі дозволеного і неможливого. Воно існувало завдяки поєднанню високого соціального статусу, родинної підтримки та змінної політичної

¹ Желіховська В.П. Наши родичи... – С.30.

ситуації. І хоч жінка не завжди була авторкою подорожнього дискурсу, її присутність у ньому є свідченням поступової трансформації ролі жінки в українській культурі доби – від тіньової супутниці до співучасниці європейського культурного діалогу.

4.2. Подорожні записки як простір самовираження

Подорожні записи ХІХ століття, зокрема ті, які залишили представники українського шляхетства, є цінним джерелом для вивчення не лише культурних та соціальних практик, а й форм самовираження, що були доступні жінкам у тогочасному патріархальному суспільстві. Жінки-мандрівниці, попри численні соціальні та культурні обмеження, знаходили в подорожах і приватному письмі особистий простір для рефлексії й вираження власних переживань.

У цьому контексті важливе місце займають записи Катерини Василівни Ґалаґан, уродженої Гудович, а також В. Желіховської. Їхні епістолярні тексти, адресовані близьким, щоденникові нотатки та подорожні нариси насичені живими і безпосередніми описами переживань під час подорожей. Вони також засвідчують особливості їхнього світосприйняття.

Катерина Василівна у записах в своєму щоденнику та листах виступає не тільки як частина родинної поїздки, разом із донькою Марією та її чоловіком Павлом Комаровськими, а й як самостійна спостерігачка, яка фіксує свої враження й почуття. Зокрема, у листі до сина Григорія Ґалаґана, написаному 1841 року з Кіссенгена, вона пише з характерною для приватного письма відвертістю: «Сподівалася цей день провести з тобою, поцілувати тебе й привітати. Тепер лише подумки цілую і листом вітаю з днем твого народження. Благаю милосердного Бога і Пресвяту Богородицю послати тобі здоров'я, щастя, словом, усе благополуччя у світі, скеровувати тебе шляхом істинної чесноти. Мій кукуночку...»¹. Ця цитата

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С.274

демонструє типовий для жіночих тревелогів акцент не лише на особистих переживаннях, а й на емоційному стані близьких людей, що робить її опис водночас і приватним, і соціально-значущим.

Зауважимо, що саме через такі короткі, але змістовні записи, які не були призначені для широкого загалу, сьогодні можна побачити, як жінка у XIX столітті сприймала подорож не лише як фізичне переміщення в просторі, але й як простір саморефлексії, де емоційний і культурний досвід тісно переплітався з особистими переживаннями.

Важливим аспектом листів К. Ґалаґан (старшої) є їхня інтимність та щирість, які дозволяють зрозуміти не лише емоційний стан авторки, а й спосіб її мислення, оцінювання навколишнього світу і людей. Листи Катерини до сина Г. Ґалаґана свідчать про глибоку довіру між кореспондентками, що сприяло вільному висловленню вражень, не обмежених суворими формальними рамками тогочасної жіночої поведінки.

Варто відзначити особливу манеру ведення подорожніх записів жінками-мандрівницями. Здебільшого, в цих нотатках простежується спокійна, уважна й конкретна манера опису, що виявляє уважність жінок до навколишнього середовища, а також підкреслює їх здатність до порівняння й узагальнення побаченого. Зокрема, в щоденнику від 1 серпня 1841 р. Катерина Василівна зазначає: «Марієнбад – не місто, але й не село; він невеликий, увесь із добротних кам'яних будинків, розташований у глибокій долині, з усіх боків оточений високими горами. Його розташування значно вище в порівнянні з Карлсбадом – на 5 миль і 800 футів вище...»¹.

Цікаві паралелі щодо побаченого в Європі наводить й В. Желіховська, що також підтримує тезу про особливу уважність жінок до навколишнього середовища: «Я багато подорожувала Європою, довго жила на Кавказі, бачила чимало диких і

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С.218

величних видовищ природи, але ніколи ще мені не доводилося бачити такого дикого, жахливого місця, як витoki Зальцаху в гірській ущелині Пасс-Луег у південно-західній Австрії»¹.

Характерною рисою жіночого подорожнього письма є зосередження на повсякденних аспектах. Зокрема одяг місцевого населення, розклад церковних служб та інших буденних подій. Так, наприклад, В. Желіховська, гуляючи в одному з Краківських парків, мала змогу спостерігати за перехожими: «Саме тут я й бачила безліч люду в найрізноманітніших місцевих костюмах. Дуже красиво виглядало на простолюдинах переважання білих, світло-сірих і червоних кольорів. Не лише на жінках – сукняні світлі плаття з строкатими хустками й куртками, червоні чоботи на металевих підківках, але навіть у чоловіків — біло-сірі каптани, оторочені й підперезані червоним. У декого були гостроверхі шапки з повсті, зовсім як у великоруських мужиків»². Ця цитата демонструє, наскільки уважно Віра Петрівна сприймала простір навколо себе, акцентуючи увагу на деталях, які викликали позитивні емоції.

Подорожні записи Катерини Василівни Ґалаґан та Віри Петрівни Желіховської цікаві також тим, що дають змогу побачити їхній погляд на суспільні особливості та місцеві звичаї у відвіданих країнах. Як вже зазначалося раніше, враження жінок-мандрівниць часто зосереджуються на побутових аспектах, на дрібних, але важливих деталях, які створюють цілісний образ побаченого. Саме через такі записи можна зрозуміти, як жінки Наддніпрянщини ХІХ століття сприймали європейський культурний простір.

Зокрема, у листі від 6 серпня 1841 року з Кіссенгена до Г. Ґалаґана, Катерина Ґалаґан зазначає: «Згодом ми пішли шукати квартири. Знайшли у нашого ж лікаря.

¹ Желіховська В.П. Наши родичи... С.17

² Там само. С.16.

Прекрасне, хоч і недешево помешкання, проте дуже спокійне.»¹. Ця, на перший погляд, проста фраза має вагоме значення. У ній авторка не просто фіксує факт свого житла, а й тонко підмічає економічний аспект місцевого життя та побутову організацію. Завдяки таким нотаткам у листуванні формується деталізована картина того, як українська дворянка сприймала умови європейських курортів, їх комфорт і цінову політику.

Окрім фізичних вражень, важливу роль у листуванні Катерини відігравала рефлексія власного самопочуття і стану здоров'я, що було типовим для жіночих записів XIX століття. В одному з наступних листів до Г. Ґалаґана вона описує своє перебування в Лондоні, зауважуючи: «Учора не встигла дописати, о третій годині вже туман, я ж погано бачу і при світлі писати, але не думай, мій душенько, щоб зір мій був гірший, він такий самий, як і був»². Подібні самоспостереження свідчать про чутливість Катерини Василівни до змін навколишнього середовища, що також є проявом уважного ставлення до власного фізичного стану, характерного для тогочасних уявлень про жіночу крихкість і необхідність ретельної турботи про себе.

Увага до деталей повсякденності, фізичних і психологічних змін у власному самопочутті, а також до емоційного життя близьких створює специфічний стиль жіночого подорожнього письма, в якому індивідуальний досвід і приватні переживання посідають провідне місце. Саме такі листи, як у випадку Катерини Ґалаґан, відкривають дослідникам не лише побутові деталі подорожей українського дворянства, а й глибші шари суб'єктивного, емоційного сприйняття світу, яке було доступне жінкам у рамках тогочасних соціальних умов.

Не менш важливою є рефлексія щодо соціального оточення під час мандрів. Катерина Василівна описує коло спілкування, яке сформувалося під час перебування в одному з європейських міст: «У Карсбаді ми зустріли Кочубеїв:

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С. 272 .

² Там само. С.390

Василя Васильовича з родиною та Дем'яна Васильовича, який повертався з Італії до Росії з Оленою Василівною»¹. У цих словах вона фіксує специфіку соціальних зв'язків у європейському просторі, де постійно переміщуються знайомі люди, створюючи певну мережу знайомств. Для жінки XIX століття це був важливий аспект подорожі, який впливав на емоційний комфорт, дозволяючи зберігати відчуття соціальної стабільності навіть у незнайомих місцях.

Подорожні записи В. Желіховської свідчать про відмінну рефлексію щодо соціального оточення. Для її текстів характерні часті згадки людей, з якими Віра Петрівна вперше познайомилася під час своїх подорожей. Так, наприклад, цікавий інтерес становить зустріч мандрівниці із ксендзом²: «Дідок дуже добродушно взявся бути нашим чичероне і без сумніву все показав та розказав нам незрівнянно краще від будь-якого провідника чи друкованого путівника»³. Зауважимо, імена цих осіб здебільшого невказані, що не дозволяє їх ідентифікувати. Особливе значення має аспект гендерної рівності в цих знайомствах. Соціальна динаміка відображає паритет у спілкуванні як з жінками, так і з чоловіками.

Це спостереження є показовим для розуміння того, як українські дворянки оцінювали соціальну динаміку європейського життя. Для Катерини Василівни це суспільство мало здебільшого звичні риси, у той час як для Віри Петрівни – незвичні: з одного боку, відчувався комфорт завдяки стабільності оточення, з іншого – контраст з різноманітністю нових вражень.

Таким чином, подорожні записи виступають важливим джерелом не тільки для реконструкції приватних переживань, але й для розуміння того, як жінки в середині XIX століття рефлексували над культурними і соціальними відмінностями, спостерігаючи і оцінюючи навколишню дійсність.

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаганів... – С.217

² Ксендз (або ксьондз) – термін на позначення римо-католицьких священників.

³ Желіховська В.П. Наши родичи... – С.13.

Також слід відзначити, що приватні записи Катерини Ґалаґан практично не містять загальних суджень чи абстрактних роздумів про роль жінки у суспільстві. Вони концентруються на описах особистих переживань і спостережень, де домінує приватна оптика. Через цю приватність, глибоко вкорінену в родинних стосунках, подорожні листи стають справжнім джерелом особистісного і культурного самовираження, важливого для жінки в умовах тогочасних соціальних рамок.

Проте для подорожніх нарисів В. Желіховської публічний вимір мав вагоме значення, ніж приватний. Тексти створювалися з метою подальшого розповсюдження, тому основна увага була акцентована на зовнішніх декораціях, а не на внутрішньому світу авторки.

Таким чином, листування і приватні нотатки Катерини Василівни Ґалаґан та нариси Віри Петрівни Желіховської з європейських подорожей у ХІХ столітті стають важливим джерелом для дослідження не тільки історії жіночих мандрів, а й форм жіночого письма, в якому виявляється емоційна відкритість, уважність до деталей, інтимність і чутливість до переживань близьких людей. Саме ці записи дозволяють краще зрозуміти внутрішній світ українських шляхетних жінок ХІХ століття, а також специфіку їхнього сприйняття навколишньої дійсності та власної ролі в ній.

4.3. Візії Європи очима жінок: культурні спостереження, емоційний досвід і погляд «іншої»

Жінки-мандрівниці з Наддніпрянщини ХІХ століття сприймали Європу не лише як фізичний простір, але й як культурний феномен, що викликав неоднозначні емоції та роздуми. Європейські мандрівки ставали для них приводом замислитися про власну культурну ідентичність, а також про особливості життя «іншого» суспільства, з його звичаями, нормами й традиціями. Саме у подорожніх записках К. Ґалаган та В. Желіховської можна побачити, як відбувалося це сприйняття іншого культурного світу, та які саме особливості найбільше привертали увагу мандрівниць.

Характерною рисою європейських описів жінок-мандрівниць є уважність до деталей місцевого побуту. Зокрема, Катерина Василівна у своєму щоденнику зазначає: «Одягаються чоловіки-жителі так само, як і в Саксонії, жінки ж носять на головах величезні гребені, гладкі та вирізні, 10 років тому у нас носили такі в Росії, можливо, перейнята мода у баварок»¹. В цих словах Катерини простежується не лише оцінка побуту, але й свідомо рефлексія над відмінностями між звичним і чужим. Ця здатність відзначати та цінувати особливості іншого культурного простору вказує на сформованість у неї певного порівняльного світогляду, в основі якого лежить зацікавленість у різноманітті життєвих форм.

В описах Катерини Ґалаган також помітне й тонке сприйняття соціальних нюансів, які свідчать про те, як саме українська дворянка позиціонує себе щодо європейського суспільства. У подорожніх нотатках, залишених під час перебування в німецькому місті Бамберг, вона зауважає: «Ми зупинилися в готелі *La maison Allemande*. Чудовий: чистий, великий будинок, сервіс відмінний, а стіл такий

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаганів... – С.219

хороший, як досі ми не мали в жодному готелі, навіть із примхами, і недорого»¹. Цей коментар засвідчує не просто побутову складову, але й соціально-економічну спостережливість, через яку мандрівниця оцінює європейські умови життя, вказуючи на певні розбіжності між комфортом та його фінансовою вартістю. В цьому спостереженні закладений погляд «іншої», яка здатна критично оцінювати навколишні умови, навіть перебуваючи в статусі гості чи тимчасової відвідувачки.

Особливості сприйняття Європи Катериною Ґалаґан дозволяють побачити, як у приватному жіночому письмі XIX століття відображалася ідея культурної взаємодії та відкритості до «іншого». Водночас, ці нотатки демонструють і те, як жінки з українського дворянського середовища фіксували та осмислювали власні культурні враження, використовуючи їх для переосмислення своєї ролі у ширшому культурному контексті.

Ще одним важливим аспектом сприйняття Європи очима жінок-мандрівниць XIX століття була їхня уважність до суспільних звичаїв, ритму життя та міжособистісних стосунків у європейському середовищі. Це сприйняття нерідко відбувалося через власний контакт із «іншою» культурною чи соціальною практикою, і саме ця комунікація сприяла більш глибокому осмисленню Європи.

Цікаве соціальне тло формує В. Желіховська під час її поїздки по південно-східній Європі в кінці XIX ст. Особливо у розмові з різними представниками національних меншин (поляками, сербами тощо) вона завжди виявляла зацікавленість у їхньому ставленні до конфлікту між західними слов'янами та східними. Важливо відзначити, що така вибіркова увага та інтерпретація була зумовлена специфікою переконань мандрівниці. Віра Петрівна була прихильницею слов'янофільського напрямку, активно підтримуючи ідею «порятунку» західних слов'ян.

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С.220

Таким чином, репрезентація європейського світу, представлена В. Желіховською, проходила крізь призму слов'янофільської ідеології. Це зумовлювало критичний характер до зауваг та оцінок побуту в південно-східній Європі. Така позиція була зумовлена відчуттям «відхилення» західних слов'ян від «правильної» політичної та релігійної орієнтації слов'янофільського наративу.

Наочним прикладом цього слугує запис, зроблений мандрівницею під час перебування у місті Клагенфурт: «Слід знати, що мій неросійський, але по дружині прихильний до росіян родич – чудовий карикатурист. Він ще раніше показував мені дуже майстерно складений ним рисунок усіх слов'янських земель у вигляді пащі великого пса або лева, у якого в самій середині рота знаходиться Угорщина. Географічне положення дотримано вірно. На нижній щелепі легкі абрисы: Хорватії, Боснії, Сербії, Болгарії з Герцеговиною та Чорногорією у вигляді борідки; на верхній, величезній, щелепі: Росія, Польща, Галичина з Богемією та Моравією замість вух. Внизу підпис: «Що станеться з Угорщиною, якщо левові заманеться закрити пащу?» Побачивши, що оригінальний начерк у записнику мого супутника готовий, – я й вимовила останню фразу: «Угорцям слід було б зважати на слов'янські народності...»¹.

Загалом тенденція – поєднання побутового, емоційного й тілесного (тобто безпосереднього контакту) – творить особливу жіночу картографію подорожі, де на перший план виходить не «інформація» про країни а «переживання» кожної країн. Можна сказати, що мандрівка в тексті В. Желіховської – це подія відчуттів: вона фіксує не факти, а наслідки контакту з середовищем.

М'який, неупереджений погляд на інше демонструє Катерина Василівна Галаган. Вона не намагається знецінити чужу культуру чи нав'язати оцінки. Її мовлення – спокійне, розмислове, із тонким відчуттям міри. Це особливо помітно на

¹ Желіховська В.П. Наши родичи... С.30-31

тлі тогочасних чоловічих тревелогів, які часто були просякнуті риторикою ієрархії та колоніальної переваги.

У записах Катерини Ґалаґан важливу роль відіграє контраст між місцями. Цей порівняльний спосіб сприйняття – природний для мандрівниці, яка шукає опору в знайомому, аби осмислити нове. Вона не просто описує локації, а надає оцінку кожному простору через власне тілесне та емоційне переживання, що дозволяє побачити формування особистісної мапи Європи, накладеної на індивідуальну систему цінностей.

Зокрема, можна навести кілька цитат мандрівниці, що підтверджують дану тезу: «Я хотіла піти на води, та не змогла там лишитися. І люди, й особливо музика навіяли на мене смуток. Я пішла сама, гуляла дуже далеко, підіймалася на гору. Чудові краєвиди дещо розвіяли мій смуток, та все одно важко: навіщо мені лікуватися? З моїми вічними сумними думками, гадаю, води не допоможуть, тим паче, в мої роки варто бути задоволеною здоров'ям, яке я маю досі, а далі – хай буде воля Божа!»¹ та «Мій любий душенько, Гришунечку, сумно мені було виїжджати з Марієнбада, лишень думка, що скоро тебе побачу, якщо Богу буде завгодно, втішає мене»². Просте формулювання вказує не лише на географічну зміну, а й на зміну атмосфери, темпу, відчуття. Катерина не прагне детального опису, натомість фіксує інтуїтивно значущі відмінності – те, що має вагу для її самопочуття. І це, здебільшого не просто настрій, а культурне враження, що постає з порівняння ландшафтів, ритму життя, кількості контактів.

Подібні висловлювання свідчать про глибоку суб'єктивізацію простору: Європа не подається як сукупність визначних місць чи культурних пам'яток, вона сприймається крізь призму емоційного фільтра. Для Катерини Ґалаґан простір має значення лише настільки, наскільки він викликає переживання – комфорт, втому,

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С.225

² Там само. С.272

натхнення, тугу. І саме ця логіка «відчутого» простору відрізняє її візію Європи від об'єктивістського, фактографічного погляду мандрівника-чоловіка.

Характерною рисою репрезентації європейського простору очима жінок-мандрівниць є практика акцентувати увагу, здебільшого, на культурно значущих інституціях Європи. Це, зокрема, мистецькі установи, музеї, архітектура тощо. Однак дослідження жіночих тревлогів дозволяє виявити зацікавлення й урбаністичною організацією середовища. Попри вторинність цієї тематики в загальних текстах, її висвітлення має важливе значення для репрезентації європейського простору.

Зокрема, Віра Петрівна Желіховська, перебуваючи за кордоном, звертала особливу увагу на те, як організований суспільний простір європейських міст та містечок. У своєму нарису вона зауважує: «Альпійське Товариство ретельно й сумлінно дбає про дороги, поручні та мости на найнепрístupніших висотах, так що майже всі альпійські нетрі доступні навіть жінкам і дітям»¹. Тут важливе не лише власне позитивне сприйняття природи й міського простору, а й тонке спостереження за тим, як саме облаштовано місцевий простір для зручності. Це свідчить про її чутливість до комфорту і задоволення, які були невід'ємною складовою європейського способу життя.

Зауважимо, що ця цитата також цікава тим, що містить важливе зауваження щодо доступності транспортної інфраструктури саме для жінок та дітей. Аналіз жіночих тревлогів дозволяє стверджувати що це перше подібне спостереження, висловлене і, навіть, задокументоване, зі сторони самої жінки. Це підтверджує факт поступового проникнення західноєвропейських ідей гендерних цінностей у життя української інтелігенції.

Європа, яку бачить Катерина Ґалаган та Віра Желіховська – це не екзотичний простір, не щось «інше» у сенсі культурної протилежності. Це радше м'яко

¹ Желіховська В.П. Наши родичи... С.18.

відмінний світ, що дозволяє людині залишатися собою і водночас пробувати нові способи бачення. Саме такий тип сприйняття – не через ієрархію, а через емпатійне розпізнавання – і формує «погляд іншої»: жіночий, внутрішній, інтимний, рефлексивний.

У подорожніх записках Катерини Ґалаґан, що стосуються її європейських мандрівок, постійно проступає одна характерна риса: сприйняття себе у новому середовищі не як представниці нижчої культури чи маргінальної спостерігачки, а як рівної серед рівних. Її оцінки позбавлені комплексів меншовартості чи демонстративного зіставлення «ми–вони». Такий тип ставлення до іншого вказує на глибоке внутрішнє переконання в цінності власного досвіду та спроможність оцінювати нове без сліпого захоплення чи зверхності.

На противагу цьому, у подорожньому нарисі В. Желіховська відслідковується тенденція до протиставлення не конкретно індивідуального «Я», як окремої особистості, скільки цілих груп, зокрема народів, одне одному. Так, вона пише: «Поляки взагалі не прихильні до нас, росіян, та інколи не проти влаштувати якусь неприємність...»¹. Таким чином, активне протиставлення східних слов'ян Західному світу, а також часті рефлексії про долю слов'янства загалом є одними із ключових лейтмотивів тревелогу.

Важливим аспектом жіночого подорожнього нарису є нерозривний зв'язок із рідним краєм. У текстах він представлений не стільки як елемент протиставлення «свій-чужий», а скоріше як складова внутрішнього світу авторки.

У листах Катерини Василівни постійно відчувається тяглість дому, зокрема згадки про Сокиринці. Простір мандрівки ніколи не витісняє звичну реальність, а лише тимчасово з нею перегукується. Наприклад у листі до сина Г. Ґалаґана від 1860 р., вона пише: «Минув місяць, відколи ми покинули Сокиринці, а відчувається, наче то було дуже давно. За цей місяць я стільки побачила країн і хорошого, проте й

¹ Желіховська В.П. Наши родичи... С.5

стільки передумала сумного і скільки пересумувала без вас»¹. Навіть перебуваючи в центрі європейського життя, Катерина залишається глибоко зануреною у свій український простір. Це не суперечність, а органічне поєднання – приклад того, як жінка творить свою мапу світу, де особисте, родинне і культурне не розділені, а взаємодоповнюють одне одного.

Саме така форма присутності – тиха, уважна, аналітична – формує унікальний жіночий погляд на Європу. Це погляд не глядача ззовні і не дослідника-систематизатора, а співпереживальниці, яка дивиться і бачить не лише зовнішнє, а й приховане – ритм, емоцію, жест. Візія Катерини Ґалаґан – це не туристичний звіт, не щоденник визначних пам'яток, а мовчазна участь у житті інших, збережена в записах для тих, хто вдома.

Проте нариси Віри Желіховської кардинально відрізняються типом репрезентації, що також зумовлює унікальний погляд на «інше». У її текстах присутній «жіночий голос» – ерудований, емоційний, відкритий. Відвертість у висловлюваннях та рефлексіях органічно поєднанні з нормами виховання і тогочасними правилами існування жінок в суспільстві кінця XIX ст. Вона не заглиблюється у ностальгію за домом, її увага зосереджена на осяганні навколишнього простору. Зокрема, у своїх нарисах вона писала: «Я відмовилася проїхатися містом, а зачинилася у своєму номері готелю Вінергейма й почала записувати, що бачила і чула протягом дня»². Загалом, візії Віри Петрівни є аналітичним осмисленням європейського простору, де кожна складова, від історичних фактів до архітектурних пам'яток, є інструментом для глибшого розуміння цілісної картини сприйняття Європи.

У підсумку можна сказати, що Катерина Ґалаґан та Віра Желіховська, у своїх подорожніх записках, попри різницю в часі їхнього створення, залишили приклад

¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів... – С.334.

² Желіховська В.П. Наши родичи... С.38.

того, як жінка Наддніпрянщини XIX століття бачила Європу: не як «іншу» у ворожому сенсі, а як простір, у якому можна бути, спостерігати, порівнювати, відчувати і мислити. Саме цей погляд – не колоніальний, не пасивний, а діалогічний – і був головним внеском жінок у творення європейського образу у свідомості українського дворянства того часу.

Аналіз подорожніх записок жінок-мандрівниць з Наддніпрянщини XIX століття, зокрема Катерини Ґалаґан та Віри Желіховської, засвідчує, що Європа сприймалася ними не лише як географічний простір, а як складний культурний феномен, що викликав глибокі рефлексії та неоднозначні емоції. Ці мандрівки ставали для авторок нагодою для осмислення власної культурної ідентичності та особливостей життя «іншого» суспільства, з його звичаями, нормами й традиціями.

Характерною рисою описів К. Ґалаґан є уважність до деталей місцевого побуту, наприклад, її спостереження щодо одягу в Саксонії, яке містить елементи порівняння з російською модою. Це свідчить про сформованість у мандрівниці порівняльного світогляду та зацікавленість у різноманітні життєвих форм. Крім того, Ґалаґан демонструє тонке сприйняття соціально-економічних нюансів, оцінюючи якість сервісу та вартість послуг у європейських готелях. Це вказує на її здатність до критичної оцінки навколишніх умов, навіть перебуваючи у статусі гості, що формує характерний «погляд іншої».

Для Катерини Ґалаґан характерною є глибока суб'єктивізація простору. Європа у її візії постає не як сукупність визначних місць, а як простір, що викликає особистісні переживання та емоції – комфорт, втому, сум, тугу за домом. Цей емоційний фільтр створює унікальну «жіночу картографію подорожі», де на перший план виходить не фактологічна інформація, а «переживання» країни. Такий підхід, заснований на відчутті та інтуїтивно значущих відмінностях, кардинально відрізняє її візію від об'єктивістського, фактографічного погляду мандрівників-чоловіків того часу.

Віра Желіховська, на противагу К. Ґалаґан, репрезентує європейський світ крізь призму слов'янофільської ідеології. Її увага до ставлення представників національних меншин (поляків, сербів) до конфлікту між західними та східними слов'янами та критичні оцінки побуту в південно-східній Європі зумовлені відчуттям «відхилення» західних слов'ян від «правильної» політичної та релігійної орієнтації. Це призводить до протиставлення не лише індивідуального «Я», а й цілих груп та народів.

Жінки-мандрівниці демонстрували зацікавлення не лише культурно значущими інституціями (мистецькі установи, музеї, архітектура), а й урбаністичною організацією середовища. Спостереження В. Желіховської щодо доступності транспортної інфраструктури, зокрема Альпійського товариства, для жінок та дітей, є одним із перших подібних задокументованих свідчень з боку самої жінки в українській подорожній літературі. Це підтверджує поступове проникнення західноєвропейських ідей гендерної рівності у світогляд української інтелігенції та їхню фіксацію в повсякденних спостереженнях.

Для Катерини Ґалаґан характерне сприйняття себе у новому європейському середовищі як рівної, без комплексів меншовартості чи демонстративного зіставлення «ми–вони». Її мовлення є спокійним та розмисловим. Важливим аспектом її текстів є нерозривний зв'язок із рідним краєм, який постійно відчувається у згадках про Сокиринці, попри перебування в Європі. Це демонструє органічне поєднання особистого, родинного та культурного просторів, де мандрівка не витісняє звичну реальність, а взаємодоповнює її. Натомість В. Желіховська, хоча й також проявляє ерудованість та емоційну відкритість, зосереджена на досяганні навколишнього простору, фіксуючи побачене та почуте без заглиблення у ностальгію за домом.

Таким чином, подорожні записки Катерини Ґалаґан та Віри Желіховської, незважаючи на відмінності у їхньому стилі та ідеологічних засадах, залишили

унікальні приклади жіночої візії Європи XIX століття. Цей «жіночий погляд» є діалогічним, неупередженим та рефлексивним, відрізняючись від пасивної чи колоніальної оптики. Він демонструє, як жінки Наддніпрянщини не лише спостерігали та порівнювали, а й активно відчували та осмислювали європейський простір, роблячи значний внесок у формування образу Європи у свідомості українського дворянства того часу.

ВИСНОВКИ

У даній кваліфікаційній роботі було здійснено комплексний аналіз візій європейських країн у подорожніх записках мандрівників із Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ століття, з особливим акцентом на гендерному аспекті цих наративів. Визначена мета дослідження – виявлення та систематизація відмінностей у сприйнятті та репрезентації європейського простору жінками та чоловіками, а також з'ясування, яким чином гендерні уявлення впливали на формування їхньої культурної ідентичності – була досягнута через вирішення низки поставлених завдань, що дає підстави сформулювати наступні висновки:

1. Критичний огляд історіографії та комплексна характеристика джерельної бази дослідження дозволяє стверджувати, що, попри значний інтерес серед істориків та літераутрознавців, до подорожньої літератури як історичного джерела, гендерний аналіз візій Європи українськими мандрівниками залишається недостатньо висвітленим. Це обґрунтувало актуальність та новизну дисертаційного дослідження.

Репрезентативна джерельна база, що включає приватні щоденники та листи жінок (Катерини Ґалаган, Віри Желіховської) та чоловічі тревелоги й мемуари (Григорія Ґалагана, Миколи Рігельмана, Івана Янжула, Максиміліана Волошина), дозволила провести ґрунтовний компаративний аналіз. Залучення саме цих джерел, що відображають як приватні, так і публічні аспекти подорожнього досвіду, забезпечило багатовимірність дослідження та можливість виявити тонкі нюанси гендерного сприйняття.

2. Методологічні засади дослідження окресленої теми кваліфікаційної роботи представлені використанням комплексу різноманітних методів, принципів та наукових підходів. Застосування принципів гендерної історії дозволило вийти за межі традиційного опису подорожей і зосередитися на тому, як стать мандрівника

впливала на його/її спосіб бачення та інтерпретації європейського простору. Залучення концепції «місць пам'яті» (П'єр Нора) надало інструментарій для аналізу Європи як символічного простору, що конструюється індивідуальною та колективною свідомістю. Концепція «банального націоналізму» (Майкл Біллінг) стала важливою для виявлення повсякденних маркерів ідентичності, що простежуються у побутових спостереженнях та рефлексіях мандрівників. Синергія цих методологічних підходів дозволила не лише зафіксувати гендерні відмінності, а й пояснити їхні глибинні соціокультурні та психологічні корені, розкривши, як індивідуальний досвід мандрівників вписувався у ширші суспільні контексти.

3. Вивчення історичної динаміки розвитку тревелогу дозволило виділити ключові жанрові характеристики, що були сформовані в процесі багатовікового становлення і сьогодні визначають особливу цінність його як історичного джерела. Основними рисами тревелогу є: присутність автора у текстах, що є одночасно сильною та слабкою стороною джерела; жанрова свобода, що сприяє висвітленню широкого спектру тем; поєднання художніх та документальних елементів, які дозволяють створювати тревелог «живим», при цьому зберігати цінні фактичні відомості про побут, культуру або географію відвіданих країн. У зв'язку з цим жанрова специфіка тревелогу полягає в поєднанні різних наративних елементів, створюючи унікальне й цінне історичне джерело.

4. Соціокультурний феномен подорожей до Європи у XIX ст. був зумовлений низкою модернізацій, що призвело до якісної зміни їхнього характеру – з елітарних практик до масового явища. Визначальне значення для зміни практики подорожей мала промислова революція в Англії, а також стрімкий технологічний прогрес. Зокрема, поява залізниць зробила подорожі доступними та швидшими у пересуванні. Крім того, розвиток залізничного сполучення сприяв популяризації різних лікувальних курортів, які раніше були важкодоступними через своє географічне розташування. Вплив на практику подорожей також мав процес

зростання національної свідомості, що став результатом соціально-політичних рухів у Європі. Наслідки революційних вибухів позначилися не тільки на європейських державах, а на розвитку Російської імперії. Зауважимо, вагоме значення у трансформації подорожей у соціокультурне явище у XIX ст. також мали поява перших туристичних агенцій, видання путівників та іншої спеціалізованої літератури, і, звичайно, удосконалення готельної інфраструктури.

5. Жіночі візії Європи (К. Ґалаґан, В. Желіховська) були глибоко суб'єктивними, емоційно насиченими та орієнтованими на повсякденний, приватний вимір життя. Їхня увага до деталей побуту, соціальних нюансів та особистісних переживань (комфорту, туги, вражень від природи та архітектури) дозволила сформувати унікальну «жіночу картографію подорожі», де простір сприймався крізь призму емоційного фільтра. Цей «погляд іншої» був переважно діалогічним, позбавленим комплексів меншовартості чи колоніальних упереджень. Навіть ідеологічно забарвлений погляд В. Желіховської, попри її слов'янофільські переконання, зберігав емоційну та особистісну залученість, що відрізняє його від суто аналітичного чоловічого підходу. Жінки-мандрівниці фіксували також гендерні аспекти європейського життя, наприклад, доступність міської інфраструктури для жінок, що свідчить про їхню чутливість до розширення прав жінок у Європі.

6. Чоловічі тревелоги (Г. Ґалаґан, М. Рігельман, І. Янжул, М. Волошин) демонструють переважно раціональний, дослідницький та публічно орієнтований підхід. Подорож сприймається як «школа життя», джерело знань, інтелектуального й громадянського вдосконалення, що було навіяно тогочасним імперським очікуванням щодо їхньої ролі як активних агентів прогресу. Гендерна роль мандрівника зумовлює акцент на публічних просторах – науці, культурі, політиці. Чоловіки акцентували увагу на політичних, освітніх, наукових, архітектурних та інфраструктурних аспектах європейських країн. Їхні описи часто включали

критичний аналіз державних інституцій, митниць, університетів, відображаючи прагнення до практичного застосування здобутого досвіду на батьківщині. Загалом, подорожі ставали інструментом переосмислення свого місця у світі: чоловік-мандрівник прагнув поєднати відкритість до європейських модернізаційних практик із вірністю національним і моральним цінностям. В ідеалі мандрівник мав стати носієм прогресу, освіченим і відповідальним громадянином, здатним працювати на благо рідної землі, зберігаючи свою особистість у мінливому світі.

7. Образ жінки у чоловічих тревелогах здебільшого другорядний і стереотипізований. Жінки часто змальовувалися крізь призму зовнішньої привабливості, манер, емоційності або легковажності, слугуючи фоном для чоловічої оповіді або ілюструючи суспільні норми та моральні орієнтири. Навіть коли жінки виступали як опосередковані чинники подій (наприклад, у зміні поглядів на жіночу освіту), їхня роль залишалася допоміжною, а самі образи не отримували глибокого психологічного розкриття. Це підтверджує традиційну гендерну ієрархію, в якій чоловік є головним діячем, а жінка – об'єктом спостереження або доповнення до його історії.

8. Гендерні уявлення були не просто фоном, а активним механізмом, через який мандрівники осмислювали побачене та формували свою ідентичність. Чоловіки усвідомлювали себе представниками своєї землі, покликаними до засвоєння європейського прогресу задля розвитку власної батьківщини, що надавало їхній подорожі суспільно-значущого виміру. Їхня національна гордість часто посилювалася позитивним сприйняттям з боку європейців. Натомість, для жінок подорож була не стільки інструментом для зовнішніх змін, скільки шляхом до внутрішнього самопізнання та переосмислення власної ролі у ширшому культурному контексті, що відбувалося через призму їхнього особистого, родинного та емоційного зв'язку з рідним краєм.

Таким чином, в дослідженні виявлені значні відмінності у візіях між

чоловіками та жінками не лише свідчать про різні моделі взаємодії з «чужим» культурним простором, а й відображають ширші соціальні тенденції, гендерні очікування та імперські реалії того часу, що робить їх важливим внеском у розуміння історії українського суспільства. Результати роботи поглиблюють знання про українську подорожню літературу як джерело вивчення соціокультурних процесів, а також відкривають нові перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень гендерної історії та культурології.

9.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. *Верховна Рада України*. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95- %D0%B2%D1%80#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text) (дата звернення: 26.04.2025).
2. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів: документальна монографія / упор. М. Будзар, Є. Ковальов; за ред . І. Колесник. К. : StreamArLine, 2019. 516 с.
3. Волошин М. А. Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?), или Сколько стран можно увидеть на полтора рубля. *Журнал путешествия (26 мая 1900 г. – ?); Дневник 1901–1903; История моей души* : собр.соч. Т.7, кн. 1. М. : Эллис Лак 2000, 2006. 546 с.
4. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.
5. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 12: Письма. 1842-1845. 1872 с.
6. Желіховська В. П. Наши родичи. Из воспоминаний о славянских землях. Очерки и рассказы. Санкт-Петербург : Типографія И. П. Сойкина, 1897. 167 с.
7. Колмаков Н. М. Очерк деятельности Киевского словянского благотворительного общества за 25 лет его существования. Киев, 1894. 148 с.
8. Ригельман Н. А. Три поездки за границу. Москва: тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1871. 353 с.
9. Частная переписка Г. П. Галагана. *Киевская старина*. 1899.№6. С.440– 454
10. Янжул И. И. Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург : Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Вип. 1. 191 с.

ЛІТЕРАТУРА

11. Billig Michael. Banal Nationalism. London. Sage. 1995. 200 p.
12. Rybár, P., Hronček, P. Mining tourism and the search for its origins. *Geotourism/Geoturystyka*. 2020. Vol. 50-51, no. 3. P. 27–66. URL: <https://doi.org/10.7494/geotour.2017.50-51.3> (date of access: 26.04.2025).
13. Білецька Н. Жанр тревелогу на українському книжковому ринку. *Коло: книгознавчий часопис*. 2013. № 5. С. 41– 44.
14. Богдан Ю. Розвиток мандрівної літератури в Україні. *Південний архів. Філологічні науки*. 2018. Вип. 74. С. 179–182.
15. Божко Л. Мотив подорожі та туристичної поїздки в українській літературі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2013. № 4. С.231–236.
16. Будзар М. «Друга стаття»: біографічний світ жінок з роду Ґалаганів. *Українська біографістика*. 2020. № 20. С. 19–40.
17. Будзар М. Панські маєтки Прилуцького краю в історико-культурній ситуації 1920-х років: доля садиби Ґалаганів в селі Сокиринці. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. № 26–27. С. 375-396.
18. Гедьо А. Свідectво очевидців: грецька громада ніжина в записках мандрівників XVIII – XIX ст. *Temporis filia veritas : monographie*. Paris-Varsovie; Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre 2024. P 175–182.
19. Гришко В., Лівчук С. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 2. С.141– 145.
20. Джигун Л. Жанр літературного тревелогу в структурі мемуарів українських еміграційних письменників. *Філологічний дискурс*. 2017. Вип. 5. С. 35– 48.

21. Джигун Л. Літературний тревелог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток. *Південний архів. Філологічні науки*. 2017. Вип. 71. С. 24–29.
22. Драч О. Дівчата Наддніпрянщини модерної доби: вища освіта як складова життєвої траєкторії. *Гуржіївські історичні читання*. 2017. Вип. 12. С.84– 89.
23. Іванюк О. Образ кримськотатарських жінок у подорожніх записках російських і європейських мандрівників кінця XVIII – XIX ст. *Східний світ*. 2024. № 1. С. 5-18. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001496352> (дата звернення: 29.05.25)
24. Іванюк О., Бакика П. «Митні історії» у подорожніх записках мандрівників 19 ст. *Київські історичні студії*. 2024. (2(19), С.73–81. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.29> (дата звернення 28.05.2025).
25. Іванюк О., Білодід Є. «Пливучи Рейном, я мав у руках придбані у Кельні R hein-sagen і читав їх, звіряючи місцевості, які у них згадувалися на самій природі»: погляд на німецькі землі мандрівників з Наддніпрянської України у XIX на початку. XX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2023. 35-36. С. 34–49. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2023-13-35-36-34-49> (дата звернення: 29.05.25).
26. Іванюк О., Білодід Є. Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана. *Київські історичні студії*. 2023. (2 (17). С. 112–119. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.214> (дата звернення: 28.05.2025).
27. Іванюк О., Ремінна Д. Європейські курорти у XIX столітті: візії мандрівників з Наддніпрянської України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2022. 33-34. С. 31-43. URL: <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-31-43> (дата звернення: 29.05.25)
28. Історичне джерелознавство : підручник. / за ред. Я. С. Калакура. Київ: Либідь, 2002. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10862.html> (дата звернення 26.05.2025).

29. Калинюшко О. Подорожня література в сучасній українській, польській та російській літературі: рецепція та типологія. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. Вип. 3(3). С. 102–106.

30. Калинюшко О. Поняття тревелога. Проблемні аспекти літературознавчої рецепції терміна. *Українська література від давнини до сучасності: парадигми, напрямки, проблеми (до 80-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора В.Ф. Шевченка)* : матеріали міжвишівських наукових читань, м. Запоріжжя, 10 жовтня 2017 р. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. С. 85–88.

31. Ковальов Є. Подорож як засіб пізнання світу і самого себе. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія. К.: StreamArLine, 2019. С. 5–13.

32. Кропивко І. Постмодерністська література мандрів: персонаж, трансгресія, жанр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. 2018. Вип. 1. С. 99–104.

33. Куций І. Імагологія як стратегія дослідження цивілізаційних образів в українській історіографії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія :Історія*. 2014. № 2 (1). С. 240–247.

34. Лебедєв І. Вплив промислової революції на розвиток туризму в ХІХ – першій половині ХХ ст. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 43. С. 42–51

35. Майка М., Немировська В. Путівники Карла Бедекера як витоки сучасного туризму. «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» : міжнародна науково-практична конференція здобувачів освіти та молодих вчених, м. Вінниця, 23-24 листопада 2022 р. Вінниця : Вінницький кооперативний інститут, 2021 С.46–48.

36. Маковець Е. Томас Кук і алкоголіки: Навіщо вигадали сучасний туризм. WAS. 2017. URL: <https://was.media/2017-10-05-tomas-kuk-alkogoliki-navishho-vigadali-suchasnij-turizm/> (дата звернення: 27.05.25)

37. Малик Л. Становлення та розвиток туристичної індустрії – від середніх віків до XIX та XX століття. *Молодь і ринок*. 2010. № 9. С. 77–81.

38. Маліков В. «Становлення гендерної історії та її предмету». *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2024. №1. С. 106–110. URL: <https://doi.org/10.20998/2227-6890.2024.1.16> (дата звернення: 26.05.2025).

39. Музейний центр О.П. Блаватської та її родини. URL: <https://www.facebook.com/MuseumCenterElenaBlavatsky> (дата звернення: 01.06.2025)

40. Наливайко Д.С. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm#vstup>. (дата звернення: 01.06.2025.)

41. Новак-Каляєва Л. Парадокси теорії та практики реалізації концепції прав людини: досвід великої французької революції. *Демократичне врядування*. 2012. Вип. 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_10_6 (дата звернення: 29.05.2025).

42. Паньків Н. Еволюція транспортної інфраструктури Європи та її вплив на розвиток мандрівництва та туризму. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013. Вип. 43(2). С. 39–47.

43. Полежаєв Ю. Паломницька література (ходіння) як прообраз тревел-журналістики. *Держава та регіони. Соціальні комунікації*. 2013. № 1. С.89–94.

44. Рудяченко О. Григорій Ґалаган. Колегія, запакована в скорботу. *Укрінформ*. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3318575-grigoriy-galagan-kolegia-zapakovana-v-skorbotu.html> (дата звернення: 01.06. 2025).

45. Старовойтенко І. Просопографія : підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. 13. С. 6–27.

46. Стецюк К. Жанр подорожнього нарису на сторінках галицької щоденної преси (кінець XIX – початок XX ст.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2015. Вип. 5. С. 394–415.

47. Фотоісторія. 5 липня 1841 року Томас Кук організував першу в світі групову подорож. *Chas News*. 2024. URL: <https://chas.news/news/fotoistoriya-180-rokiv-tomu-tomas-kuk-organizuvav-pershу-v-sviti-grupovu-podorozh> (дата звернення 27.05.2025).

48. Шевелева М. Максиміліан Волошин – буремне життя художника-літератора. *Український інтерес*. 2025. URL: <https://uain.press/blogs/maksymilian-voloshyn-buremne-zhyttya-hudozhnyka-literatora-1250877> (дата звернення: 01.06.2025)

49. Янжул Іван Іванович. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. 2023. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%BD%D0%B6%D1%83%D0%BB_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 01.06.2025)

Дисертації

50. Кухлєв А. С. Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. : дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Вінниця, 2017. 233 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Персоналії

А) Чоловіки-мандрівники з Наддніпрянщини:

Зображ. 1. Григорій Ґалаґан (1819–1888 рр.)

Фото з: Рудяченко О. Григорій Ґалаґан. Колегія, запакована в скорботу.
Укрінформ. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3318575-grigoriy-galagan-kolegia-zapakovana-v-skorbotu.html> (дата звернення: 01.06. 2025).

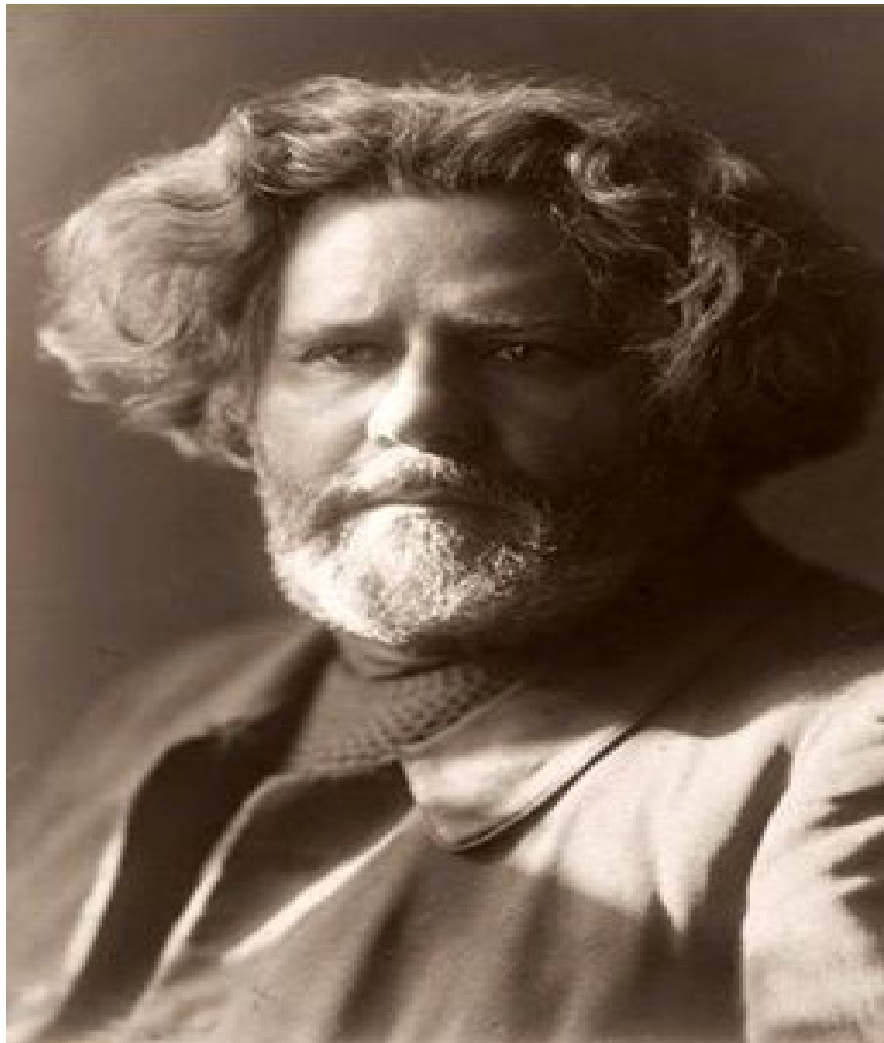
Зображ. 2. Микола Рігельман (1817–1888 рр.)

Фото з: Колмаков Н. М. «Очерк деятельности Киевского словянского благотворительного общества за 25 лет его существования». Киев, 1894. С. 57.

Зображ. 3. Іван Янжул (1846–1914 рр.)

Фото з: Янжул Іван Іванович. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. 2023. URL:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%BD%D0%B6%D1%83%D0%BB_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 01.06.2025)

Зображ. 4. Максиміліан Волошин (1877–1932 рр.)

Фото з: Шевелєва М. Максиміліан Волошин – буремне життя художника-літератора. *Український інтерес*. 2025. URL: <https://uain.press/blogs/maksymilian-voloshyn-buremne-zhyttya-hudozhnyka-literatora-1250877> (дата звернення: 01.06.2025)

Б) Жінки-мандрівниці з Наддніпрянщини:

Зображ. 5. Катерина Василівна Ґалаґан (старша) (1785–1868 рр.).

Світлина. Дісдері А.-Е., 1861 р.

Фото з: Будзар М. «Друга стаття»: біографічний світ жінок з роду Ґалаґанів.

Українська біографістика. 2020. № 20. С. 33.

Зображ. 6. Віра Желіховська (1835–1896 рр.)

Фото з офіційної веб-сторінки Музейного центру О.П. Блаватської та її родини.

URL: <https://www.facebook.com/MuseumCenterElenaBlavatsky> (дата звернення:

01.06.2025)